

ZDENĚK MATĚJČEK

# Co děti nejvíc potřebují



Potřeba otevřené budoucnosti  
Mateřská a otcovská identita  
jistota namísto úzkosti  
konec trestání a týrání dětí

RÁDČI PRO RODIČE  
A VYCHOVATELE

portál

ZDENĚK MATĚJČEK

---

**Co děti nejvíc  
potřebují**

ESEJE  
Z DĚTSKÉ  
PSYCHOLOGIE

**portál**

## Obsah

---

Setkání místo předmluvy	7
Co potřebuje malé dítě?	9
Chvála mezinárodního kongresu	18
Riziko	22
Dovětek o riziku od paní Jiřiny Prekopové	33
Žití v čase	37
Humor a legrace	49
Střední školní věk	57
Zajištění	66
Ještě o radosti z objevu	72
Tvářím se, tváříš se, tváříme se	79
Řeč	88
Úzkost	101

## Setkání místo předmluvy

---

Když se v r. 1990 připravovalo druhé číslo brněnského kulturního časopisu Setkání, dal mi jeho hlavní redaktor, docent Ivo Plaňava, námět k příspěvku - totiž abych odpověděl na otázku, co malé děti nejvíce potřebují. Moje odpověď měla být pokud možno jednoznačná a srozumitelná. Otázka mě samozřejmě zaujala, ale jednoduše odpovědět jsem nedovedl. I když jsem o těchto věcech mnohokrát mluvil a psal, odpověď na tuto přímou otázku jsem prostě pohotově neměl. Začal jsem ji teprve hledat. A pod rukama se mi práce rozrůstala. Základní odpověď - jak dále uvidíte - jsem sice docela jednoduše formuloval, avšak hned vyvstávala spousta komplikací, spousta odboček, spousta nejasností. Pátral jsem ve svých pracovních poznatkách a zkušenostech, v psychologické literatuře, pátral jsem v paměti, ptal se přátel a připomínal si vlastní zážitky i poznatky s vlastními dětmi a vnoučaty. Počínal jsem si tedy (si licet parva comparare magnis, jak praví latiníci) jako J. Piaget, S. Freud, E. Erikson, C. W. Valentine a mnozí další velcí psychologové dohromady.

Článek pro Setkání jsem napsal rychle a tak říkajíc z jedné vody načisto. Ten také v tomto sborníku Esejů v trochu rozvedené formě uvádím na prvním místě. V Setkání se totiž neobjevil, protože jeho plánované druhé číslo už nevyšlo. Ale jednotlivé části tohoto článku jsem mezitím použil už v různých popularizujících sděleních i v odborných statích. Zde onen článek představuje východisko k dalším úvahám. Předznamenává je. V jednotlivých následujících úvahách se nutně budu muset k tomuto východisku vracet, něco se bude nutně opakovat, něco bude rozvedeno, něco získá nové spojitosti.

Vcelku tu tedy předkládám výsledek svého uvažování na dané téma za poslední tři roky. Prosim čtenáře, aby laskavě přijali tyto mé úvahy nikoliv jako hotovou vědu, ale spíše jako podnět k vlastním úvahám. Proto také neskrývám své rozpaky a svou nevědomost a mnohé odpovědi jenom "nastíhuji", aniž bych se pokoušel o hlubší zdůvodnění. Počínám si tak vědomě. To, čeho se dopouštím nevědomě, to patrně odhalí kritici - a to je dobře!

Vždyť vlastní smysl těchto mých Esejů je, aby se nad tím, "čeho děti nejvíce potřebují", uvažovalo vskutku kriticky a mnohostranně.

A kdybych si nemyslel, že stojí za to vystavovat se kritice a pouštět se na tenký led, asi bych se k tomuto psaní vůbec neodhodlal. Takto je to můj skromný osobní příspěvek k Roku rodiny 1994.

## Co potřebuje malé dítě?

---

Moje odpověď je složitá i jednoduchá zároveň: mnoho věcí, ale ze všeho snad nejvíce jistotu ve vztazích ke svým lidem.

K tomuto staronovému poznatku, který ostatně nebyl žádným tajemstvím už pro naše prababičky, se věda dopracovala po mnohém bloudění a oklikách. Tyto okliky se však nakonec přece jen spojily v jednu jasnou cestu.

Vydejme se nejprve oklikou první, která si říká *biologie chování*. Je to dnes vážená vědecká disciplína, která zkoumá, které formy chování člověka jsou založeny v jeho lidské přirozenosti nejloubeji, tj. svým způsobem už v jeho biologické podstatě. Člověk se přece vyvíjel na této planetě hezkých pár milionů let jako živočišný druh - co ho tedy spojuje s jeho ostatními živočišnými příbuznými? Mám tu na mysli především živočichy nejbližší, savce a mezi nimi primáty.

Když se člověk, hodný toho jména, objevil poprvé kdesi na pláních Afriky, patřil nepochybně k tzv. ohroženým druhům živočichů. Nahá opice - nedokonalá, nedodělaná ve všem všudy. Moudrá Matka Příroda, jak by řekl Karel Čapek, každému takovému druhu, o němž soudila, že by měl přežít, dala do vínku nějaký specifický dar. Co věnovala člověku? "Rozum!" zní patrně první odpověď, která nás napadne. Zajisté! Jenomže, to by do začátku zdaleka nestačilo. Příroda musela člověka pojistit mnohem důkladněji - a tak mu k tomu přidala *vztah*! To slovo je výstižné - slyšíme v něm "vztahovat se", "natahovat se" vzhůru, do výše za někým či k někomu, ale současně také "být přitahován", k někomu patřit, s někým být. Ba vůbec nejsme daleko od nejnovějšího vědeckého poznání, když si za tím slovem představíme malé dětské ručičky, které se natahují po mámině obličejí nebo které se jí později chytají za sukni či dělají, jako by chtěly vyšplhat k ní do náruče, když se blíží nějaké nebezpečí.

Zkrátka, aby lidské mládě přežilo, potřebovalo tu mít "svoje" lidi, kteří by mu poskytli ochranu a pomoc, protože ono samo bylo velmi dlouho a přespříliš bezmocné. Těm "jeho" lidem na něm však muselo současně také obrovsky záležet. Poskytování ochra-

ny a pomoci bezbrannému mláděti musela být jejich hluboce založená psychická potřeba, protože jinak by celý mechanismus vztahu nefungoval. Objevila se *lidská mateřská láska* (ale pozor, také otcovská) a tento základní lidský vztah od pravěku do dneška je vlastně nesen oním podivuhodným, ba zázračným mechanismem, kterým je vzájemné uspokojování psychických potřeb.

Proč tento přírodní mechanismus tak oslavuji? Stojím nad ním totiž vždy znovu v údivu. Je podivuhodně mnohotvarý, vždy znovu originální - a co nejdůležitějšího, je schopen vývoje, kultivace, pěstování, vzdělávání, jak o tom svědčí vlastně celá lidská kultura.

Ale vraťme se ještě na chvíli zpět k samým počátkům člověka na zemi. Profesor Bernhard Hassenstein z Freiburgu, významný představitel *biologie chování* (Verhaltensbiologie), rozděluje mláďata savců na tři skupiny, a to podle toho, jak se chovají v případě nebezpečí. To je totiž chování nejzákladnější, neboť tady jde vpravdě o život.

Jedněm říká Nesthocker čili jacísi *hnízdoši*. Patří sem nejen ptáci, ale také kočky, psi a všechna zvířata, která přicházejí na svět slepá a nemohoucí. Ta, když přijde nebezpečí, se v hnízdečku či pelíšku přihrčí, nehýbou se, nevydají hlásek, činí se nenápadnými, schovají se.

Těm druhým říká Nestfluchter čili jacísi *běhavci*. Ti jsou už od počátku vybaveni pohyblivostí, takže se mohou zachránit na vlastních nohou - např. mladí zajíčkové, stepní běhavci a všechna zvířata, která po narození hned chodí.

Třetí jsou Traglingové čili *nošenci*. Ti se nepřikrčí, ani sami nedovedou utéci - ty musí někdo odnést! A oni jsou také tak vybaveni, že dovedou tomuto nošení napomáhat, chovají se "nošenecky", dovedou si pomoc přivolat, dovedou se "vztahovat", dovedou vztah navazovat a udržovat. Pro člověka je podle B. Hassensteina to podstatné a základní, že je "ein ehemaliger Tragling" čili *někdejší nošenec*. Bernhard Hassenstein pro to má ostatně mnoho důkazů ze srovnávání reflexů dítěte a ostatních primátů, z anatomické stavby jeho končetin a páteře, z pohyblivosti jeho hlavičky, z instinktivní interakce matky a mláděte atd.

A konečně nejnovější poznatek z posledních let: Konfigurace kyčlí novorozence a jiné anatomické znaky s největší pravděpodobností svědčí o tom, že lidské mládě nosila matka po miliony let na svém levém boku, kde se dítě mohlo celkem pohodlně "usa-

dit" na její kyčli, přidržováno její levou rukou, přičemž pravou ruku měla volnou k práci. Dítě se nosilo blízko matčina srdce, jehož osobitý rytmus, jak víme, dítě uklidňuje. Bylo blízko prsu čili zdroje potravy. Bylo v teple atd. Zkrátka, ochranu mu skýtala náruč. Ta mu pak pro další život předznamenává přístav bezpečí v případě ohrožení, ochranu před nejistotou, jistotu v úzkosti.

Otázka jistoty a nejistoty v lidském životě, úzkosti a obrany proti ní je otázkou nepochybně základní. Budeme se k ní v těchto esejích vracet častěji.

Vydejme se teď trochu jinou cestou. Jedno nové odvětví psychologie se zabývá duševním životem lidského plodu před narozením a brzy po něm - je to *psychologie prenatalní a perinatální*. Moderní technologie umožňuje dnes to, co se dříve zdálo být odvrácenou stranou měsíce, totiž poznání duševní vybavenosti dítěte a jeho duševních dějů daleko dříve, než nám to dovolí naše přímé pozorování a naše zkušenost. Víme dnes např. naprosto jistě, že dítě v posledních měsících těhotenství vnímá všemi smysly, že má paměť, že se učí, že je ve složitě interakci s organismem matky a že pohotově reaguje na její duševní stavy zprostředkované neuroendokrinním systémem (Matějček, Langmeier, 1986). Porod sám už zdaleka není takovým předělem mezi bytím a nebytím, za jaký jsme jej měli ještě před nějakým tím desetiletím. Hranice mezi bytím a nebytím je posunuta časově kamsi do několika dní po oplodnění vajíčka.

Ten nejzávažnější poznatek zní však asi takto: *Dítě vstupuje do lidského světa - a je pro tento lidský svět základně vybaveno. Je vybaveno pro lidský vztah!* Tak např. se prokázalo (Eisenberg, 1976), že už při narození jsou příslušné partie jeho kůry mozkové schopny odlišovat tónové frekvence, na nichž je mu z okolí vysílána lidská řeč, od frekvencí neřečových - čili je tu připraveno něco, co je zcela specifickou formou lidské komunikace. Jen člověk mluví a dorozumívá se řečí. Ať děláme jakékoliv pokusy s delfíny a se šimpanzi, dostaneme z nich sice pozoruhodné schopnosti signalizace, ale řeč to není. To, co se u dítěte plně rozvine a uplatní až za mnoho měsíců a let, to je tu už potenciálně přítomno při narození a muselo tu být připraveno ještě mnohem dříve.

Dnes si tedy také dovedeme vysvětlit, proč se řeč dítěte tak opožděně a nedokonale vyvíjí tam, kde není její vývoj právě specificky *lidsky stimulován*. V rodině za normálních okolností kdekdo na dítě mluví a nečeká, že ono bude odpovídat - prostě

neubráníme se, abychom si s ním "nepovídali". Komentujeme jeho výrazy obličej, vyjadřujeme své pocity nad ním - a hlavně mluvíme k němu.

Vždy znovu opakuji jeden (podle mého mínění nad jiné důležitý) výsledek výzkumné studie, který říká, že *jestliže se na někoho dítě usměje, z tisíce lidí pouze jeden dokáže úsměv neopětovat*. Ověřte si to, prosím, třeba v tramvaji, kde dospělí procházejí kolem dítěte v kočárku - zachytí-li úsměv dítěte, neodolají. V dětském úsměvu je nesmírná komunikační síla. Svým pláčem si nás přitáhne k ochraně a ku pomoci. Svým úsměvem si nás však přitáhne ke směně radostných podnětů. Úsměvem nám říká: "Vítám tě! Mám radost, že jsi tu! Jsi můj, mám tě rád!" A kdo by si nechtěl tenhle zážitek zopakovat, kohopak by nezahrál u srdce? A tak se nad ním znovu a znovu skláníme, mluvíme na ně, děláme všelijaké "opičky" - chceme, aby se usmívalo, neboť to je znamením, že je mu s námi dobře.

V kojeneckém ústavu při veškeré dobré organizaci práce a poučenosti personálu přece jen tohle dost dobře možné není. Brání tomu nejen větší počet dětí na jednu sestru - ale nejvíc právě nedostatek onoho osobního vztahu. Je to služba u dětí, a ne soužití s dítětem.

Tento pojem *soužití* nám ukazuje třetí cestu, která vede k dnešnímu poznání potřeb malého dítěte. Moderní technologie, tentokrát videomagnetofonová, opět pomohla odhalit něco, co běžný pozorovatel dobře zvládnout nemůže. Ukázala, že mateřské chování vůči malému dítěti má celou řadu prvků, které nejsou naučeny, nemohou být produkovány uváženě, jsou *spontánní*, a tedy víceméně nezávislé na našem rozhodování. Navíc se ukázalo, že toto mateřské chování je takřka dokonale přiměřeno chování dítěte, že reakce jednoho vyvolává patřičnou odezvu druhého, takže to připomíná jakousi dokonalou choreografii. A do třetice se ukázalo, že těmito formami chování vůči malému dítěti nejsou vybaveny jen matky či ženy jakožto reprezentantky "životadárného" pohlaví, ale také muži, ba dokonce děti, a to děvčata i chlapci ve středním školním věku, čili přibližně od 8-9 let výš (D. Stern, 1977).

Rekl jsem, že interakce matky s dítětem bývá takřka dokonalá a že to je až udivující. Ano, tak to můžeme pozorovat tam, kde matka je na "přijetí" dítěte vnitřně připravena, kde je dobře vybavena mateřskými *instinkty* a mateřskými *postoji*. (Ty ostatně nejsou jen věcí těhotenství či porodu, byť byl veden jakýmikoliv

důmyslnými technikami, ale vytvářejí se celým předchozím životem.) Jestliže však matka takto disponována není a svému dítěti dobře "nerozumí", synchronizace akcí a reakcí nefunguje, vzniká napětí a zmatek - jeden ani druhý si vzájemného vztahu "neužijí" a nedaří se výchova. Daniel Stern (1977), významný americký badatel v této oblasti, zaznamenává, že jeho laboranti - muži - nedokázali při zpracovávání videozáznamů z interakcí matek s dětmi zůstat profesionálně chladnými pracovníky. Nad dobrou interakcí prožívali potěšení a nad nedokonalou naopak byli v napětí, zlobili se, soptili, byli nešťastní. Viděli, jak to neklape: dítě už má dost matčina zájmu a matka se mu vnucuje - dítě se chce mazlit a ona je krmí - dítě má hlad a ona se s ním mazlí - dítě je unavené a ona je budí. I jim bylo hned jasné, že takhle matka se chová "nemateřsky".

Dělalo se mnoho pokusů s otci či se studenty medicíny první den jejich stáže na novorozeneckém oddělení a vždy se shodně prokázalo, že muži jsou vůči malému dítěti vybaveni týmiž mechanismy jako ženy. Staví se k dítěti stejným způsobem, dotýkají se ho stejným postupem, dívají se na ně ze stejné vzdálenosti, mluví na ně vyšším hlasem atd. Při vši specifičnosti mužského přístupu k věci jsou tu stejně jako ženy představiteli lidského rodu, kterému moudrá Matka Příroda uložila, aby chránil své ohrožené potomstvo. Příroda si nemohla dovolit luxus pouhé mateřské lásky - ochranu lidskému potomstvu zajistila instinktivní výbavou obou pohlaví, žen i mužů.

Že tento poznatek má vliv i na společenskou praxi, o tom není pochyb. Už i naše soudy např. častěji docházejí při rozvodových konfliktech k poznání, že *příslušnost k ženskému pohlaví automaticky neznamená mateřskou kvalifikaci a že příslušnost k mužskému pohlaví neznamená mateřskou diskvalifikaci*.

A na rovině ještě obecnější je možné vyvodit závěr, že by bylo jen dobře zájem mladých mužů o děti povzbuzovat a posilovat. Že by bylo dobré onu přírodou uloženou mužskou vybavenost instinktivními mechanismy vůči malému dítěti pěstovat a kultivovat. V jednom našem výzkumu se ostatně potvrdilo, že *otecův zájem o malé dítě v kojeneckém věku je vydatnou prevencí rozvodu a podstatným činitelem rodinné soudržnosti*.

A pokud jde o střední školní věk, potvrzují shodně psychologické výzkumy i klinické zkušenosti, že je to období pro vytváření rodičovských postojů mimořádně důležité, ne-li kritické. V našich dnešních rodinách s jedním, dvěma či nejvýše třemi dětmi

máme jen málo příležitostí tyto postoje podněcovat a kultivovat. Ale např. v SOS dětské vesničky je to nabíledni. Starší děti se samozřejmě starají o ty mladší a o ty nejmladší se starají s největším potěšením. Ještě za mého dětství v naší vesničce jednotřídce bylo nejčastější omluvou dětí, když chyběly ve škole, že musely doma hlídat mladšího bratříčka nebo sestřičku. Moudrý pan řídící to uznával. Tehdy jsem jim tuhle možnost trochu záviděl - dnes mám pro ni vědecké pochopení. Ano, z hlediska dnešní psychologie přichází ke cti zase širší rodina. Rodiny u nás sice nadále budou mít jenom jedno nebo dvě děti, ale budeme teď víc než kdy dříve cílevědomě propagovat, aby tyto děti přicházely do společnosti svých bratranců a sestřenic, dětí známých a přátel - prostě, aby starší děti měly příležitost poznávat malé děti, starat se o ně, být s nimi, rozumět jim.

Vydejme se nyní za poznáním potřeb dítěte ještě po čtvrté cestě. Ta už je více prošlapaná, neboť od padesátých let se publikovaly důkladné studie dětí vyrůstajících v podmínkách dětských domovů a jiných zařízení s tzv. kolektivní výchovou. Byla objevena psychická deprivace, zkoumaly se její příčiny a hledaly se cesty nápravy a prevence. Náš dřívější uniformní systém kolektivní výchovy v dětských zařízeních byl v této souvislosti, byť to zní paradoxně, velice vydatným zdrojem poznatků.

Známý anglický dětský psychiatr John Bowlby, průkopnická osobnost v této oblasti, jasně dokázal spojit poznatky deprivace s poznatky moderní etologie, čili vědy o chování zvířat v přirozených podmínkách. Ve svých výzkumech zjistil, že *citový vztah dítěte k "jeho" lidem* (úmyslně neříkám jenom "k matce", protože takovou osobou může být otec, babička či kdokoliv jiný, kdo se k dítěti mateřsky chová) *se zakládá nikoliv na tom, že tyto lidé mu působí nějakou příjemnost* (že je např. krmí), *nýbrž že mu zajišťují pocit bezpečí a jistoty*. S. Freud tedy v tomto bodě velmi pravděpodobně neměl pravdu, když soudil, že prapůvodní vztah lásky dítěte k matce vede ústy a žaludkem a že jeho zdrojem je rozkoš působená jedním druhému tj. primárně kojením dítěte jeho matkou.

Specifický citový vztah dítěte k mateřské osobě se rozvíjí v plné síle kolem 7.- 8. měsíce života. V té době dítě protestuje, když si ho matka nevšímá, když je někde nechá a jde pryč, domáhá se její přítomnosti, bojí se cizích lidí, výrazně začíná dávat přednost někomu z těch "svých" před všemi ostatními. To je současně i doba, kdy jeho kognitivní čili intelektové schopnosti ve

vývoji postoupily natolik, že je právě schopno rozlišovat známé a neznámé, přičemž to známé je bezpečné a to neznámé je nebezpečné. Zdravý přírodní mechanismus ve službách zachování života v něm budí *úzkost* tváří v tvář neznámému, neboť v neznámém se potenciálně skrývá nebezpečí života. Obranou proti této úzkosti je přítomnost někoho, kdo je dárce jistoty, na koho je spolehnouti. Nikoliv tedy rozkoš a tlumení takových tělesných nepříjemností jako je hlad, ale *pocit jistoty* a tlumení takových duševních nepříjemností jako je úzkost jsou se vši pravděpodobností těmi rozhodujícími činiteli citového vztahu dítěte k jeho prvotním vychovatelům.

Že tento citový vztah vytváří základ pro vztah dítěte k širšímu sociálnímu okolí a že tu jde o životní princip důvěry či nedůvěry v druhé lidi, jak jej má na mysli další velký americký psycholog Erik Erikson, je myslím dosti zřejmé.

Dítě jakožto ein ehmaliger Tragling čili někdejší nošenec nyní na sklonku kojeneckého věku již ví, koho se má držet, ke komu se má vztahovat, v čí náruči nachází bezpečí. Jeho další citový vývoj je ovšem podmíněn tím, že se o tom dovidá vlastně neustále, při nejrůznějších příležitostech. Lidově a neodborně se tomu říká, že je mají jeho lidé rádi. Ale co se stane, jestliže dítě nemá příležitost něco takového se dovědět a dále se dovidat? Co když tu nikdo z těch "jeho" není? Pak je ovšem zle, moc zle - někdy na celý život!

Z těchto poznatků plyne jedno velké poučení, že totiž pro dítě je rozhodující psychologické rodičovství, založené na vnitřním, psychologickém, citovém přijetí dítěte, a nikoliv jen biologické rodičovství, pokud by nebylo založeno na něčem víc než na pouhém potvrzení z porodnice. V naprosté většině případů jde obojí ruku v ruce. Biologické rodičovství činí cestu psychologickému rodičovství snadnou, ale není jeho nezbytnou podmínkou. Jsou případy, kdy biologické rodičovství v psychologické nevyústí a kdy vlastní rodiče dítě opustí, nechťejí je, nedovedou je přijmout. Pak nastupují náhradní ne-biologičtí rodiče, jejichž psychologický rodičovský potenciál je však nedotčen, ba spíše jím překypují - tedy rodiče adoptivní, pěstouni, matky v dětské vesničky atd. A jak všechny výzkumy potvrzují, stávají se pravými a plnohodnotnými rodiči - neboť, jak jsme ukázali, je rozhodující, ne že dítě kojili a působili mu příjemnosti, ale že mu *dovedli poskytovat pocit jistoty a bezpečí* sami v sobě, ve svém vztahu k němu. Že je přijali se vším všudy za své! Neexistuje hlas krve, který by neomylně

k sobě poutal matku a dítě poutem nezničitelným a nenahraditelným. Takovou představu můžeme odložit do skladiště pověr. *Dítě za "své" rodiče přijímá ty, kdo se k němu mateřsky a otcovsky chovají a mají je rádi.*

A teď už jen malý dovětek. Měl jsem příležitost účastnit se čtyř velkých výzkumných projektů, které u nás probíhaly v posledních dvaceti letech. Sledovali jsme děti, které se narodily prokazatelně z nechtěného těhotenství, děti z rodin otců-alkoholiků, děti narozené nemanželsky a děti z rozvedených rodin pět let po rozvodu. Všechny tyto čtyři skupiny dětí byly ve školním věku a byly vyšetřeny stejným postupem a stejnými metodami. Každá skupina měla svou kontrolní skupinu pečlivě připárovanou podle přísných kritérií. Nakonec byl vždy každému dítěti vypočítán tzv. skór maladaptace (čili nepřizpůsobenosti), který vypovídal o tom, v čem a jak se toto dítě odchyluje od běžné společenské normy, v čem je na tom špatně a jakému riziku je vystaveno do budoucnosti. Tři z těchto čtyř skupin se chovaly přibližně stejně a měly také podobné výsledky, tj. jakousi deprivaci v mírnějším výdání, takže jsme ji označili jako subdeprivaci. Jedna skupina však na tom byla lépe a její skór maladaptace tvořily jiné položky než u těch ostatních tří. Pokuste se, prosím, hádat, která ze skupina byla ta "lepší", nejméně dotčená subdeprivací?

Ano, byly to děti z rozvedených rodin! Když to domyslíme, je to vlastně logické, i když my sami jsme byli zpočátku tímto nálezem překvapeni. Děti z rozvedených rodin zažívají otrěsy, traumata, konflikty, frustrace, jsou neurotizovány domácím napětím. Jejich problémy a obtíže jsou zjevné, dramatické a všichni o nich víme. Jenomže jejich postižení je zasáhlo až později v životě. Začátek jejich života byl u velké většiny z nich ještě dobrý, to se rodiče ještě měli rádi a měli rádi i je, tj. děti. Pocit jistoty a bezpečí jim tehdy nechyběl, takže vyrostly v ovzduší citového zájmu a vřelosti. S dětmi oněch dalších tří skupin tomu však bylo jinak. Tam zpravidla už do samého začátku vstoupilo něco nedobrého. Chyběla právě *jistota vztahů*, ono psychologické "přijetí dítěte", o kterém tu mluvíme, ať už v důsledku rodičovské dysfunkce matky nebo otce nebo obou. To, co se dále v takových rodinách vyvíjelo, nebylo ani zjevné, ani nápadné, ani dramatické, ale bylo to zřejmě nebezpečnější než celé drama rozvodu.

Tím chci jen znovu naznačit, jak je důležitá ona jistota vztahů a jak na ní záleží už od samého začátku.

Z nálezů jednoho našeho výzkumu jsme si odvodili tento závěr:

Mladí lidé by měli do svého očekávání od života pojmout, započítat, zabudovat požadavek, aby měli děti, které chtějí mít, s tím, s kým je chtějí mít, a v době, která je pro ně příhodná. Na své děti by měli být vnitřně připraveni!

A teď se zamyslete, vážení čtenáři, spolu se mnou, jaký že nesmírný úkol to stojí před námi, před naší společností! Je to úkol asi ještě náročnější nežli ekonomická reforma. Ale pro budoucnost národa patrně ještě důležitější.

#### Literatura

- Erikson E. H.: *Childhood and Society*. New York, W. W. Norton 1963.  
Eisenberg R. B.: *Auditory Competence in Early Life*. Baltimore, University Park Press 1976.  
Hessenstein B.: *Verhaltensbiologie des Kindes*. 4. vyd., München, Piper 1987.  
Matějček Z.: *Rodičovství biologické a psychologické*. In: Sborník ze 3. konference o náhradní rodinné péči. Olomouc 1984. Praha, MPSV ČSR 1986, s. 119-128.  
Matějček Z.: *Psychická subdeprivace*. Čas. lék. čes., 128, 1989, s. 10-15.  
Matějček Z.: *Jak předcházet psychické subdeprivaci*. Čs. psychol., 23, 1989, s. 207-215.  
Matějček Z., Langmeier J.: *Počátky našeho duševního života*. Praha, Panorama 1986.  
Stern D.: *The First Relationship: Infant and Mother*. Glasgow, Fontana Open Books, W. Collins 1977.  
Valentine C. W.: *The normal child and some of his abnormalities*. Harmondsworth, Penquin Books 1968.

## Chvála mezinárodního kongresu

Sedím ve velké posluchárně na velkém mezinárodním kongresu o týrání a zneužívání dětí (Abano Terme v Itálii v květnu 1993). Poslouchám mladé psychology a psychologičky, lékaře a lékařky a říkám si, co tady vlastně dělám. Vždyť já už to nijak nevyužiji, už je na to pozdě. I kdybych se dověděl kdovíco nového, ani už vlastně nemám, komu bych to předal. Škoda času a peněz! Ještě štěstí, že to obojí je pouze moje a že nikomu z talíře vědy zadarmo neujídám. Koneckonců říká se, že na takovýchto velkých setkáních stejně tím hlavním je kontakt s druhými pracovníky. Jde o společenskou záležitost a především o to, aby se tam člověk ukázal.

S těmito pocity poslouchám mladé kolegy a kolegyně a jsem naladěný víceméně nostalgicky.

Pak přijde druhé stadium. Poslouchám jednoho, poslouchám druhého a říkám si "máš pravdu - ano, je to tak - to mohu potvrdit". Jenomže tohle věděl už doktor Říha a tohle docent Langmeier a primář Kučera a doktor Macek a doktorka Smržová a tohle a tohle věděla doktorka Nováková. Od těch jsem se to dověděl já před čtyřiceti lety. Doktor Říha se mnoho dověděl od profesora Stejskala před dalšími třiceti lety. Téměř sto let něco víme a teprve nyní se o tom pořádají mezinárodní kongresy! Profesor Miloš Sovák říkával, že kdybychom více četli, nemuseli bychom tolik objevovat. A co kdybychom více poslouchali, co kdybychom si více pamatovali? Mají pravdu ti mladí, jenomže..., jenomže...

A pak už schází jenom krůček do stadia třetího. Už s nimi diskutuji, už jsem v proudu debaty, už si zapisuji. Hromadí se jedna poznámka na druhou. Vždyť ono se mi to hodí do mých Esejů, které mám v hlavě.

Jen tak namátkou: Mluví se o Bosně. Znovu se potvrzuje to, co poznala Anna Freudová za druhé světové války. Děti vyvezené z Londýna do bezpečí na venkov trpěly tam v dětských táborech víc, než když zůstávaly v Londýně se svými rodiči vystaveny nebezpečí bombardování. A děti, které z Norska přešly do Švédska bez svých rodin, trpěly víc než děti, které zůstaly v okupovaném

Norsku. A známe přece děti z našich dětských domovů a děti z naší náhradní rodinné péče. I pro dnešní Bosnu platí to, co víme o rodinné a nerodinné výchově. Od nás z Čech a Moravy a ze Slovenska.

Mluví se o dětech z Chorvatska, které už válku přežily. Co pomáhá přežít ve zdraví? Co představuje pomocné, podpůrné, pomáhající faktory? Říká se tomu "resilience" a zní to moderně a velmi učeně - jenomže je to tu zřejmě už od věků. Ví o tom lidová moudrost, bible, umění, ale věda se dostává k pochopení těchto skutečností teprve v posledních několika letech. A na co že přišli v Chorvatsku? - Že činitelem pomáhajícím dětem ve zdraví přežít je *matka*. Ale nejenom ta. Ukázalo se, že v takovýchto sociálních katastrofách pomáhá také to, čemu se říká *trvalé hodnoty* a co zpravidla hájí političtí konzervativci. Patří sem také tradice, příslušnost k náboženskému společenství, sousedi a společenství vesnice, na rozdíl od anonymního společenství moderního města. Ale radí se sem také skupina druhých dětí (peer group), *společné dětské aktivity* - a kupodivu i *škola!*

Člověk si hned vybaví, co víme o našich dětech žijících ve vlastních rodinách za "méně příznivých socioemocionálních podmínek". Několik skupin takových dětí sledujeme přece už více než dvacet let a ledasco jsme se dověděli o jejich vývoji od dětství k dospělosti.

Jiný mladý kolega hovoří o tom, že když se rizikových činitelů ve vývoji dítěte nakupí příliš mnoho a když převýší mechanismy, kterými je dítě schopno vyrovnávat se s těžkostmi, je zle. Duševní úraz a otřes, který postihuje dítě třeba náhle a nečekaně a třeba silně či krutě, působí v jeho dalším vývoji méně škody než situace citového ochuzení, v níž dítě žije dlouhodobě. Tisíce drobných, sotva znatelných (a psychologickými diagnostickými metodami sotva zachytitelných) traumat vytváří jednu trvale nepříznivou životní atmosféru. Ta je nebezpečnější než dramatický děj, který se odehrává před našima očima a působí otřesně. Když tohle slyšíme, nutně musíme myslet na rozdíl v prožitcích dítěte např. při rozvodu rodičů (jednorázové nebo časově omezené trauma) a při celkově nehostinné citové atmosféře, jestliže nebylo svými lidmi vskutku vnitřně "přijato".

Na kongresu se uvádí statistika, podle níž 24% dívek a 6% chlapců v pěstounské péči je pohlavně zneužíváno. Vyplývá z toho, že by se měli odstranit všichni muži z vychovatelských míst ve výchovných ústavech, včetně dětských domovů.

Hned nás ovšem napadá: A co mužský princip ve výchově? Má se omezit pěstounská péče, anebo mají být v pěstounské péči děti svěřovány jen samotným ženám? SOS dětské vesničky, kde pěstounkou je vskutku jen samotná matka, mají celou řadu výhod, ale zrovna na tuhle "výhodu" u nás dosud nikdo nepomýšlel a také s ní ve prospěch vesniček neargumentoval. Co si o tom máme myslet my, kteří náhradní rodinnou péči tak propagujeme?

Ještě jednou se vraťme zpět do Bosny. Když se mluví o utrpení dětí za války, ozve se často slovo "peklo". A hned řečník připomene, že peklo není to vnější, co odkudsi přichází, ale to vnitřní, co si nosíme v sobě a co v nás působí. Protestujeme proti válce v Jugoslávii a hladomoru v Somálsku, pozastavujeme se nad osudem dětí na ulicích Rio de Janeira. Ale kolik lidí žije v pekle, tam, kde se neválcí a není bída!

Nutně si při tom vzpomenu na jednu divadelní hru J.-P. Sartra, která líčí peklo. Vystupují tam dvě ženy a jeden muž. Začíná to docela klidně a nevinně jako milostná hra, pak se z toho vyvine milostný trojúhelník, pak vyjdou najevo hříchy každého z účastníků a pak je z toho právě duševní peklo pro všechny účastníky. A když už to celé nejde dál a všechno je naprosto nesnesitelné, nastane teprve peklo nejpekelnější - všechno začíná znovu! A tak to jde zřejmě dál a dál a vždy znovu a není z toho úniku. Ne Sisyfův kámen, ale Sartrovo peklo je obrazem utrpení.

Jestliže něco z tohoto pekla třeba jen po kapkách a ve zředěné formě vstupuje do života dítěte (jakožto psychická subdeprivace), působí to chronickou otravu myšlení i citění, duše i ducha.

Vždy znovu se vrací otázka psychologické diagnostiky. Někoho vyšetřit a takzvaně stanovit diagnózu znamená, že mu dáváme nějakou nálepku. Podle mínění jedněch pacienta diskriminujeme, děláme ho už touto nálepkou "nenormálním" a odsuzujeme ho, aby se s ním nenormálně jednalo. Ale hned je tu námitka těch druhých, kteří soudí, že když se nestaráme o příčiny trápení našeho pacienta, když ho nevyšetříme, že mu ani neporozumíme. A navíc když se takto ideologicky postavíme na stranu anti-diagnostickou, máme báječnou výmluvu pro svou nečinnost. Abychom mu náhodou nedali nějakou "odbornou" nálepku, necháme mu nálepky jiné, které už stejně má, nálepky nevědecké, lidové, peprné a šťavnaté, kruté a znehodnocující (blbec, lajdák, nemrava, zločinec, budižkničemu). A přitom jsme osvobození od povinnosti nějak se pro něho angažovat.

A řečník na kongresu, který o takových věcech mluví řečí objektivních faktů a výzkumných nálezů z pódia do anonymního prostoru ohromného sálu, se vlastně ptá každého z nás posluchačů (pokud máme uši k slyšení): "Tak co, kde stojíš ty, příteli?"

Když si tohle český psycholog uvědomí, byť to bylo na mezinárodním kongresu, nemá již úniku do klidu a pohodlnosti. Už mu to říká, že se něco musí udělat, ať sám je starý nebo mladý. Psychologie zkrátka není věda jenom na poslouchání. V klidu nás nenechá.

A tak jedu domů s blokem plným vzkazů a připomínek, s náměty na nevím kolik článků (kdybych byl schopen je napsat) a na desítky přednášek (kdybych dokázal je sestavit a někomu sdělit). A k tomu s novým steskem v duši, že lidský věk zdaleka nestačí na to, co by měl člověk pochopit a udělat.

No vida, někdy se i velká posluchárna mezinárodního kongresu může stát něčím jako je kostel, modlitebna, katedrála. A vůbec nevádí, že tam nehrají varhany.

## Riziko

Pojem rizika je v psychologii poměrně nový. Ne však tak nový, aby už nebyl zavedený a vážený. Ostatně, tzv. světová literatura se jím v současnosti hemží, a to zvláště ve spojitosti s nově vznesenou otázkou týraných, zneužívaných a zanedbávaných dětí. Uvažuje se totiž o tom, jaké riziko přináší takové zcestné jednání, kdo jsou původci takového rizika a kdo jsou jeho příjemci.

Já sám ve své poradenské a klinické praxi jsem tohoto termínu užíval jen zřídka - snad z podvědomé, či spíše vědomé nedůvěry k cizím slovům a k termínům, které mi nejsou dost jasné. Uvědomil jsem si to a začal jsem nad tím uvažovat - a riziku se v duchu omluvil. Je to přece jen pojem velmi užitečný. Zvu tedy čtenáře na malou vycházku do krajin psychologického rizika. Snad tam objeví i pro sebe něco zajímavého.

Riziko pro mne představuje přece jen něco trochu jiného než nebezpečí. Nebezpečí hrozí, číhá, je za dveřmi. Slyším v tom slově syčení indické kobry a amerického chřestýše (i když jsem jedno ani druhé nikdy v životě neslyšel). Riziko je něco mírnějšího a vzdálenějšího. Něco, co může a nemusí být skutečně, co může a nemusí dostat konkrétní podobu, co existuje zatím jen jako možnost, eventualita - a to v o něco menší míře než nebezpečí. Nebezpečí se mohu vyhnout, mám-li štěstí. Riziko mohu a nemusím podstoupit. Možná, že tyto významové odstíny jsou jen mou osobní iluzí a že ve skutečnosti neexistují, ale ať tak či onak, přijměme, prosím, "riziko" jakožto předmět našeho dalšího uvažování.

Nemohu ovšem jinak než začít zase osobními vzpomínkami. Už se to stává skoro pravidlem. Musím si vzít rozběh přes čtyři desetiletí, abych pak udělal na půl hodiny skok do současnosti. Ale nemohu si pomoci. Jakmile se nad tím zamyslím, defilují přede mnou různá rizika v historických krojích jako na přehlídce.

Předně, když jsem vyšetřoval děti v dětských domovech (a bylo těch dětí hezkých pár tisíc), viděl jsem, že některé procházely tímto "zvláštním" prostředím vážně postiženy psychickou deprivací, jiné však nikoliv. Ty zůstávaly prakticky nedotčeny. Všechny

prece žily v témž rizikovém prostředí. U jedněch se však riziko "zhmotnilo", u druhých nevyvolalo žádné následky. Aspoň my sami jsme na těchto dětech nic patologického neshledávali a docent Langmeier je zařadil do kategorie "relativně dobře přizpůsobených".

Za druhé, literatura o psychické deprivaci nás upozornila na to, že jsou děti *mazlivé* a *nemazlivé* (Schaffer a Emersonová, 1964) a že nastává riziková situace, jestliže se sejde nemazlivé dítě a matka s velkou touhou po tělesném kontaktu s ním. Stejně tak je tu riziko, jestliže mazlivé dítě se narodí matce, které mazení nic neříká nebo je jí dokonce protivné. Klinická praxe mi pak potvrdila, že takové případy vskutku existují a že se tento model rizika dá rozšířit na mnoho dalších potřeb a projevů dětí a rodičů. Ba možno říci, že platí pro mezilidské vztahy obecně.

Za třetí, když jsme se v padesátých letech z věcného podnětu MUDr. Otakara Kučery začali zabývat lehkými dětskými encefalopatiemi (dnes jsou to lehké mozkové dysfunkce - LMD), došli jsme k poznatku velmi podobnému jako v případě psychické deprivace. Všechno tu bylo ovšem jasnější a určitější. Tady totiž existoval určitý konkrétní, hmatatelný somatický nálezn jakožto riziko, tj. drobné smyslové poruchy, drobné poruchy hybnosti čili neobratnost, projevy slabosti nervového systému jako je neklid, nesoustředěnost, impulzivita aj. Jenomže ani toto organické a orgánové riziko se nemuselo nutně promítnout např. do hodnocení dítěte ve škole ani doma. Prostě někteří rodiče a některé paní učitelky to berou jako něco přirozeného, snesitelného, "ještě normálního", přičemž jiní a jiné se pod tím hroučí. Pokládají to za vyslovenou patologii, která svého nositele vylučuje z dětského kolektivu ("... mezi normální děti nepatří" - "má jít na psychiatrii a ať si ho tam nechají" - "pro takové děti jsou přece zvláštní ústavy, ne?" - atd.).

Za čtvrté, když jsme v sedmdesátých letech sledovali velkou skupinu dětí narozených prokazatelně z nechtěného těhotenství, ukázalo se, že týž lékař, který u nás syndrom lehkých mozkových dysfunkcí originálně objevil (MUDr. K. Macek), našel ve skupině "nechtěných" i ve skupině kontrolní přibližně stejný počet dětí, které v somatickém nálezu vykazovaly známky drobného poškození centrální nervové soustavy, tj. v mozku, (asi 4%) a které vykazovaly známky jen ojedinělé (dalších asi 8%). Tak dopadly výsledky v lékařské ordinaci. V životě to však vypa-

dalo jinak. Skór maladaptace, který sčítal všechny těžkosti a problémy dítěte v jeho současném životě a s dosahem do budoucnosti, byl proti normě u zachycených encefalopatů ze skupiny "nechtěných" významně zvýšený ve dvou třetinách případů, zatímco ve skupině kontrolní u stejně zachycených encefalopatů, tj. s týmž somatickým nálezem a tedy i týmž rizikem, byl zvýšený jen v jedné třetině případů. Co to znamená? - Že u jedněch se somatické riziko zřetelně sčítá s rizikem psychosociálním (nechtěnost dítěte v prvních měsících těhotenství a patrně i potom), zatímco u druhých se riziko somatické s ničím nesčítá, ale pravděpodobně se ještě navíc oslabuje pozitivním psychickým přijetím dítěte a socioemocionální pohodou v rodině.

A ještě něco. Hodně jsme uvažovali nad psychologickými a lékařskými nálezy dětí v jeslích. Jak víme, jesle u nás zaznamenaly rozkvět přibližně v téže době jako dětské domovy, tj. v době vrcholícího vlivu marxistické ideologie na náš veřejný život. V osobě docenta Jaroslava Kocha, jeho paní a několika dalších vynikajících českých i slovenských psychologů a pedagogů dostaly však do vínku činitele, kteří dovedli tlumit nepříznivé rysy těchto zařízení a povzbuzovat a posilovat to něco málo dobrého, co pro výchovu dětí přinášely. Tím činitelem pomocným, tou resiliencí, byli tedy tentokrát odborní pracovníci, tj. docent Koch a několik jeho spolupracovníků či následovníků. A byli tou resiliencí v celospolečenském měřítku.

Srovnání s dětmi z dětských domovů vyznívalo rozhodně ve prospěch jeslí. Naproti tomu ovšem srovnání s dětmi z rodin s dobrou péčí vyznívalo proti jeslím, a to zvláště ze zdravotních důvodů. A i když tedy bylo v jeslích problémů dost a dost, přípa-  
dy výrazné psychické deprivace se tu nevyskytovaly. Mohli jsme tedy nakonec svá pozorování a poznatky formulovat asi tak, že situace pro děti v dětských domovech je "nebezpečná", zatímco pro děti v jeslích je pouze "náročná". Takto vyjádřené rozpětí mezi nebezpečím a náročností bychom dnes označili jako rozpětí mezi relativně velkým nebezpečím a relativně malým rizikem. Nebezpečí stačí samo o sobě, aby se realizovalo - náročnost znamená, že by se tu muselo sejít více přitěžujících okolností, aby daly dohromady určité ohrožení.

Existují zajisté síly působící ve směru rizika, tj. ty špatné, a jsou nepochybně i síly působící proti němu, tj. ty dobré, ochranné, ozdravné, pomocné. A celý velký problém rizika a rizikovosti nakonec vyústí ve společenskou praxi ve snahu *poznávat riziko*

a poté *napomáhat těm dobrým silám*, aby se riziko nemohlo uplatnit, a když, tak jen minimálně.

A nyní už ten malý skok do současnosti!

Rekl jsem, že otázka rizika vyvstala nově ve spojitosti s týráním, zneužíváním a zanedbáváním dětí, což najdeme dnes v literatuře často pod zkratkou CAN (Child Abuse and Neglect). Když jsme sami byli postaveni před úkol formulovat zásady předcházení tomuto neblahému společenskému jevu, nutně jsme museli vzít v úvahu tři rizikové činitele: *rizikové dospělé*, tj. ty, kteří s větší pravděpodobností než jiní mohou dětem ubližovat, dále *rizikové děti*, tj. ty, které s větší pravděpodobností než jiné k sobě ubližování jednoho, druhého nebo třetího druhu přitahují, a konečně *rizikové situace*, tj. ty, v nichž s větší pravděpodobností než v jiných dochází k ubližování víceméně normálními dospělými víceméně normálním dětem. Že se tyto tři činitele mohou různě kombinovat, je ovšem samozřejmé.

Chtěl bych se nyní věnovat těmto třem kategoriím rizikových činitelů. Rozhodně nemohu podat jejich vyčerpávající výčet, ale přece jen bych rád aspoň naznačil jejich typy, třídy či skupiny, abychom si mohli učinit představu o jejich rozsahu a variabilitě. *(Začneme rizikovými dospělými.* Radí se sem všichni ti, kdo se "zvláště" chovají, mají "zvláštní" povahu, "zvláštní" sklony, ať už důvody k tomu jsou jakékoliv. Vnášejí určité riziko už sami o sobě do situací, v nichž působí, takže díky své přítomnosti a působnosti činí z takových situací situace rizikové.

Budíž ovšem hned řečeno, že situace, do nichž rizikové dospělí vstupují, nejsou rizikové jen pro druhé lidi (my tu myslíme především na děti), ale i pro samotné rizikové osoby. Víme zajisté z vlastní zkušenosti, že někteří lidé se dostávají do maléru, kamkoliv se hnu a cokoliv podniknou. Riziko je sleduje tak vytrvale jako jejich vlastní stín.

Ze takovými "zvláštními" rizikovými lidmi mohou být ti, kdo jsou duševně nemocní, duševně nevypělí nebo zaostalí nebo jinak postižení, to je celkem jasné. Dokonce, někdy až moc jasné! Ona tu totiž neplatí nějaká přímá úměra nebo neměnná zákonitost. Někteří tzv. psychotici mohou být docela příjemnými společníky a rozhodně by nikomu neublížili. Totéž platí o neuroticích a lidech mentálně retardovaných, ba do jisté míry i o těch, kterým se dříve říkalo "psychopati" a dnes "anomální" osobnosti nebo lidé s "atypickým psychickým vývojem". Jsou ovšem některé formy psychopatie, od nichž hrozí nebezpečí veliké a trvalé.

Soužití s takovými lidmi je vysoce rizikové a nejsou vzácností případy, že musíme děti před nimi chránit, a to i za cenu jejich odebrání z rodiny a (podle dalších okolností) převedení do ústavní péče nebo náhradní rodinné péče. Rizikovými osobnostmi jsou zajisté alkoholici a toxikomani. Jsou jimi i rodiče mladiství, povahově nezralí, na rodičovství nepřipravení, se zájmy ještě adolescentními, ne-li dětskými. (Víme přece, že je u nás každoročně několik desítek případů, kdy děti přivedou na svět svoje děti. Naštěstí se pak o ně velkou většinou starají prarodiče.)

Méně však už se ví o tom, že lidé, kteří byli postiženi psychickou deprivací v dětství, často vyrůstou v osobnosti zvláště ochuzené v citové oblasti, takže nejsou dobře schopni lásku ani dávat, ani přijímat. Platí to o lásce milenecké a manželské, ale také o lásce k dětem. Připomeneme si to ještě znovu, až budeme mluvit o Harlowových opičkách vychovávaných bez mateřské péče a o jejich pozdějším nemateřském chování vůči vlastním mláďatům. Obdobné případy u lidí znají zajisté dětští psychologové a psychiatři ze své praxe a my jsme vícekrát ve výzkumných studiích mohli prokázat existenci rizika, že děti vychovávané bez lásky předávají ne-lásku z jedné generace na druhou.

Jsou však i lidé, jejichž duševní vývoj nemusel být poznamenán jenom citovým ochuzením, nýbrž zvláštním zacházením a zvláštními výchovnými praktikami jejich vychovatelů. Tak je možné mít za prokázané, že lidé v dětství krutě trestaní, se sami dopustí hrubého násilí na vlastních dětech častěji než ti, kdo takto trestáni nebyli.

Existují ovšem i sektáři a doktrináři, lidé zúžené víry, lidé "jedné myšlenky", kteří lpí na určitých zásadách a praktikách, ať je to dítěti ku prospěchu nebo ke škodě.

Najdou se v každé době i nejrůznější "modernisté" a "pokrokáři", kteří se zaštití vědou a výzkumem, následkem čehož také dokonale vědí, co a kdy a jak se má dělat, co jediné je správné, co se má jíst (na tom jim záleží kupodivu zpravidla ze všeho nejvíce), co se má oblékat, co říkat a co neříkat atd. Typickým příkladem je názor společenství jehovistů, podle kterého je např. pro dítě lepší, když zemře, než aby bylo zachráněno transfuzí krve. A našli bychom jistě mnohem více takovýchto příkladů.

A opět si v této spojitosti něco připomínám! Je to postoj, který se traduje na konferencích o týraném dítěti a který u nás uplatnil ve své koncepci profesor J. Dunovský. Dá se vyjádřit asi tak, že vlastně je týráno každé dítě, které není milováno.

A nyní, kdo jsou rizikové děti?

Upřímně řečeno, něco se v nás bouří, jsme-li takto vyzýváni, abychom vůbec uvažovali o dětech, které si samy přivodí násilí, pohlavní zneužívání, nebo zanedbávání ze strany dospělých. Máme hluboce zakotvený sklon považovat děti za bytosti čisté a nevinné, a tedy za pouhé oběti zvrácenosti dospělých. Ono tomu tak většinou skutečně je, ale přece jenom ne vždycky a ne v plné míře. Děti jsou nevinné v tom smyslu, že nemohou za to, jaké jsou, nebo že se s nimi děje něco, co není v jejich moci, nebo že se projevují tak, a ne jinak. Ale na druhé straně, hledáme-li toho, kdo nějakou neblahou situací (nebo neblahé situace) spouští, provokuje, vyvolává, pak vskutku mnohdy musíme původcovství přisoudit dítěti. Nejde tedy o vinu ve smyslu zavinění a odpovědnosti, nýbrž ve smyslu iniciativy a podnětu. A dodejme k tomu hned, že vůbec není vzácností, že jsou to děti, jež rozvedou rodiče. Naštěstí vzácněji se vyskytují případy, kdy děti v pravém slova smyslu rodiče utrápí, a bohudík ještě vzácněji nacházíme ty případy, kdy své rodiče zahubí, zavraždí nebo dají zavraždit. (A kampak se poděla dětská nevinnost?! Jde ovšem zpravidla už o děti blížící se zákonné dospělosti.) Jsou to zajisté jen ojedinělé případy, ale existují! Představují onu extrémní krajnost, od níž se křivka dětské rizikovosti táhne až do ztracena k tzv. normálu.

Rizikovými v obecném slova smyslu jsou tedy děti, které se chovají "zvláště", mají "zvláštní" povahu a "zvláštní" sklony a jimž následkem toho není snadné porozumět. Tyto jejich "zvláštnosti" mohou být podmíněny organicky, psychicky, společensky, výchovně atd. Jejich společným rysem je to, že na straně vychovatele (někdy i ne-vychovatele, např. cizího sexuálního agresora) svým způsobem provokují nevhodné, nepřiměřené, zvláštní jednání. Nejčastěji je tomu tak, že chování dítěte nezapadá do představy, kterou daný dospělý o dítěti má. Nezapadá do rozsahu jeho očekávání ani do rozsahu jeho tolerance. Následkem toho dochází u takového dospělého ke zklamání, nejistotě, rozpakům, úzkosti. Psycholog řekne, že jeho základní potřeba životní jistoty je akutně (nebo i chronicky) frustrována. A protože v úzkosti nelze žít, nutně se v člověku mobilizují obranné síly. Taková obrana proti úzkosti má sice více forem, avšak tou nejčastější a zpravidla první na řadě je agrese - agrese vůči původci naší úzkosti, tj. tedy vůči onomu vinnému-nevinnému dítěti.

Určité riziko neporozumění ze strany "svých lidí" (třeba vskutku milujících) si tedy do života nesou děti nejrůznějším způsobem postižené, ať už tělesně, zdravotně, smyslově, mentálně nebo s nejrůznějšími kombinacemi těchto defektů.

Existují však postižení zjevná a skrytá, těžká a lehká. A je zajímavé, že ta skrytá a lehká bývají často z psychologického hlediska rizikovější než ta zjevná a hluboká. Typickým příkladem může být zrovna naše známá lehká mozková dysfunkce, navenek v tělesných znacích nenápadná, ve srovnání s nápadnou a rozhodně závažnější dětskou mozkovou obrnou. Podobně je tomu v případě lehkého opožďování intelektového vývoje dítěte (intelektový podprůměr nebo tzv. slaboduchost) proti zjevné mentální retardaci na úrovni debility či imbecility. Pro psychologa v poradenské službě je vlastně dnes "denním chlebem", aby právě pro takto lehce postižené děti dobýval porozumění u jejich nejbližších i vzdálenějších vychovatelů, tj. především u rodičů a učitelů.

Že v rodině s postiženým dítětem snáze může docházet k napětí a neshodám mezi jeho prvotními vychovateli, je celkem přirozené. Každý z nás totiž jinak snáší nepřízeň osudu, jinak se vyrovnává s psychickými zátěžemi, každý máme jinou tzv. frustrační toleranci, máme jiný repertoár forem obrany proti úzkosti a jinak jich užíváme. Také ovšem už víme, že nejčastější obranou proti úzkosti je agrese. V našem případě to ovšem nemusí být jen agrese vůči dítěti, ale i vůči manželovi, manželce, tchyni, vlastním rodičům, komukoliv. Ano, nejčastěji to bývá vůči těm nejbližším! Nad dítětem pak dochází ke konfliktům, jež nezřídka končí rozpadem rodinného společenství - zajisté ke škodě všech, a nejvíce ke škodě onoho postiženého dítěte. (O tom jsem toho však napsal už více v jiných publikacích.)

Riziko pro komunikaci dítěte s okolím a následkem toho pro vhodnou stimulaci jeho vývoje i pro jeho výchovu přináší už např. jeho nedonošenost. Je totiž větší možnost, že instinktivní rodičovské chování matky, event. dalších blízkých lidí, nebude spuštěno v pravý čas a v náležité míře.

Opoždění pohybového vývoje je rizikovým činitelem, stejně jako opoždění vývoje řeči, neboť zákonitost ve sledu vývojových fází se narušuje a vychovatelé nemusí umět tvořivě tento "neporádek" zpracovat.

Rizikovým dítětem se stává deprivované dítě přicházející do adopte nebo do jiné formy náhradní rodinné péče. A budíž ze zku-

šenosti řečeno, že většina nezdarů této výchovy spadá právě na vrub této okolnosti.

A rizikovým dítětem je každé dítě (v různé míře ovšem!), které má být přijato a vychováváno někým, kdo mu byl dosud "cizí" a dobře je nezná, jak tomu bývá třeba při nových známostech a sňatcích jednoho z rodičů po rozvodu.

Riziko si samo v sobě nese do školního života dítě nastupující do 1. třídy ještě nezralé a nepřipravené, dítě s lehkou mozkovou dysfunkcí, s některou z forem specifických poruch učení (dyslexií např.). Ostatně pro naši dnešní náročnou školu je kdekeré dítě rizikovým! To, co jsme řekli dosud, platí víceméně obecně.

Vraťme se ale teď ještě na chvíli k našemu CAN. Ve výzkumu se totiž ukázalo, že riziko tělesného ublížení (ba i zabití) je zvýšeno u těch dětí, jejichž chování se zvláště silně dotýká citlivých míst v psychické výbavě člověka. Víme např., že pláč dítěte neomylně budí naše vzrušení, napětí, úzkost a že se toho všeho rázem zbavíme, když dítě utišíme. Jestliže je však pláč dítěte neutišitelný a trvalý, nutně nás vyčerpává a uvádí v zoufalství. A jsme v rizikové situaci, kterou nám dítě připravilo! Mnohé případy zachycené v krizovém centru profesora Dunovského v Praze jasně vypovídají o tomto neblahém mechanismu.

"Pláč dítěte je jeho prvotní způsob komunikace. Má mobilizovat úzkost dospělého a také to zákonitě dělá. Dráždivé, neutišitelné, 'obtížné' dítě produkuje ale úzkost nad míru toho, co můžeme označit za 'normální' rodičovskou úzkost. Úzkost vychovatele je pak nejen přílišná co do intenzity, ale je také bezútešná a zdánlivě nekonečná..." tak to výstižně vyjadřuje izraelský psycholog D. R. Aleksandrowicz (1989). Ale stejně tak výstižně o tom píše u nás N. Brázdilová (1993), která mne kdysi ve své diplomové práci vlastně jako první upozornila na riziko plynoucí z postižení dítěte pro stabilitu rodiny.

Psychologické zkoumání také přineslo poznatek, že v případech pohlavního zneužívání jsou rizikovými dětmi především děvčátka určitých tělesných tvarů (vysloveně ženských, kyprých, sexy) i určitého chování (předváděivě koketního). Příznačné je, že rizikovost takového dítěte se zvyšuje tam, kde se nevytvořilo rodinné sexuální tabu. To se samozřejmě obtížněji vytváří tam, kde vychovatelé nejsou vlastními rodiči, byť dítě do výchovy jako své přijali, např. v pěstounské péči. A prakticky se vůbec nevytváří ve výchově ústavní, tj. ne-rodinné. Proto zůstává

výběr pěstounů a vychovatelů v dětských domovech i z tohoto hlediska tak velice odpovědnou záležitostí.

Stejně tak se ukázalo - a to už poměrně dávno, takže se to dostalo už do naší Psychické deprivace v dětství (1963, 1968, 1974) - že zvýšenému riziku zanedbávání, a tedy psychické deprivaci, jsou vystaveny děti svou psychickou konstitucí pasivní, odtažitě, bez výraznějšího zájmu o sociální kontakt a dění v okolí. Že jsou to často děti postonávající, nemocné, chronicky podvyživené nebo mentálně retardované, je celkem samozřejmé. Týká se to dnes především dětí z některých rozvojových zemí, a to bohužel ve velkém počtu, ale nikdy není vyloučeno, že by se něco takového nemohlo přihodit i u nás.

Dostáváme se nyní k *rizikovým situacím*.

Vlastně většinu toho, co by do tohoto odstavce patřilo, jsme už řekli dříve. Rizikový dospělý vytváří rizikové situace a stejně tak to dělá rizikové dítě. K situacím obzvláště rizikovým pak dochází tehdy, jestliže dítě svou rizikovostí vychází, abychom tak řekli, vstříc rizikovosti dospělého. Když např. ona holčička zvláště femininního tvarů a femininního chování je v denním styku s mužem, který má jen minimální sexuální zábrany. (To neuvažuji o vyslovené sexuální patologii, jakou je pedofilie.) Když např. depresivní, osaměle žijící matka má dítě konstitučně neaktivní. Když např. dítě s lehkou mozkovou dysfunkcí, mimořádně neklidné, dráždivé, impulzivní žije v rodině, kde matčin druh je "nervově labilní", a navíc sám dráždivý, impulzivní, agresivní.

To hovoříme o případech typických pro CAN. Zkušenosti z psychologické služby nám však říkají, že jsou situace, které jaksi samy o sobě, bez primární rizikovosti těch, kdo do nich vstupují, v sobě nesou určité potenciální riziko. Svědčí o tom ostatně i skutečnost, že pro tyto situace se často v oblasti psychologické a sociální vytvářejí speciální poradenské služby nebo něco na způsob "intenzivní péče", jak ji známe ze zdravotnictví.

Rizikovou situací je náhradní rodinná péče, kdy se vychovateli cizího dítěte stávají cizí lidé, z nichž se mají stát, když ne podle zákona, tedy jistě psychologicky "lidé vlastní". Sem spadá i problematika neúplných rodin, do nichž se někdo přízením nebo přivádá. Mohli bychom sestavit dokonce jakousi stupnici "cizosti" dítěte a jeho nových vychovatelů, a tedy i stupnici rizika ze vzájemné neznalosti a ze vzájemného nepochopení - od ústavní péče, přes adopci a pěstounskou péči, až po rodinu doplněnou novým otcem nebo novou matkou.

Rizikovou situací, a to nejen pro dítě, ale pro všechny účastníky, se stává zajištění rozvod. A tady mohou pomoci manželské poradny.

Rizikovou situací je nechtěnost dítěte při početí, v těhotenství a při jeho narození. V tomto směru dnes přichází na pomoc Sdružení pro ochranu nenarozeného života. Ale především jsou tu gynekologové, k nimž těhotné ženy nejprve přicházejí na vyšetření a na poradu. Ti především by měli provádět pozitivní osvětu, zvláště přichází-li žena s žádostí o interrupci.

Riziková situace ovšem vzniká i jinými "ztrátami" v rodině než jen rozvodem. Mám na mysli úmrtí některého člena rodiny, někdy jen jeho dlouhodobou nepřítomnost a někdy jeho dlouhodobé vyřazení z "normální" funkce v rodině, i když fyzicky přítomen je. Může se tak stát onemocněním, invaliditou, ale také třeba alkoholismem nebo zvláštním zaujetím (čili obsesí) pro něco, vyčerpávajícím zaměstnáním, totální angažovaností v něčem (dost často je to nové zamilování dosud osamělé matky nebo osamělého otce) apod.

Ve výčtu rizikových situací bychom takto zajištění mohli pokračovat ještě hodně dlouho. Ale to nebylo cílem této úvahy. Chtěl jsem jednoduchým způsobem přiblížit těm, kdo se o psychologii zajímají, psychologické riziko jakožto skutečnost tohoto světa. Chtěl jsem ukázat, že i když toto riziko existuje jen v podobě možnosti, přece jen s ním musíme reálně počítat, přestože realizováno či "zhmotněno" nikdy být nemusí. Měli bychom je poznávat a z tohoto poznání vyvozovat ochranné a obranné postupy, aby nás pokud možno nezaskočilo nepřipravené.

Zdali to jde? Samozřejmě! Jinak by nebylo možno napsat ani tuto stať. Pro život pak z toho plyne jedno povzbuzení: jestliže o nějakém riziku víme, znamená to, že jsme udělali první krok na cestě, jak se s ním vypořádat!

## Literatura

Aleksandrowicz D. R., Aleksandrowicz M. K.: *Developmental Deviations and Personality*. New York, Gordon and Breach 1989.

Brázdilová N.: *Organicky podmíněné dysfunkce CNS*. Brno, IDVZP 1993.

Kučera O. a kol.: *Psychopatologické projevy při lehkých dětských encefalopatiích*. Praha, SZN 1961.

Langmeier J., Matějček Z.: *Psychická deprivace v dětství*. 3. vyd. Praha, Avicenum 1974.

Schaffer R. M., Emerson P. E.: *The Development of Social Attachment in Infancy*. *Monogr. Soc. Res. Child Dev.*, 29, 1964.

## Dovětek o riziku od paní Jiřiny Prekopové

---

Paní Jiřina Prekopová žije už delší dobu v Německu. Její němčina i perfektní moravská čeština ovšem prozrazuje její původ nade vší pochybnost. Je vynikající psycholožkou a psychoterapeutkou, ba co víc - je osobností zasahující pozitivně do kulturního dění v dnešním světě. Kdo četl její knížky, slyšel ji u nás přednášet, nebo se s ní setkal osobně, jistě na to nezapomene.

Po svém a originálně zpracovala psychoterapeutický postup, který je dnes označován jako "*pevné objekt*" (Festhalten) a který je spojován s jejím jménem. Napsala půvabnou knížku "Malý tyran", kterou v českém překladu vydalo nakladatelství Portál (1993). Mluví se tam o dětech, jejichž *touha po moci* (Machtsucht) se stává jakousi jejich obsesí či dominantou veškerého jejich snažení. Teoretickým jádrem je tu úvaha totožná s naší předchozí úvahou o riziku. Stal se tento "malý tyran" se svou touhou po moci (Nachtsucht) výsledkem psychopatického vývoje? Nebo je tomu tak, že prostředí vychází vstříc nějaké lehké mocenské dispozici dítěte a stane se z toho těžká obtíž pro všechny? Je to tedy kompatibilita dvou tendencí - jedné v dítěti a druhé v jeho vychovatelích?

Já jsem si z této knížky některé pasáže přeložil ještě dříve, než se o českém vydání začalo uvažovat. Zvláště se mi líbila ta, kde paní Prekopová cituje švýcarského satirika Franze Hohlera, který na jednom případě demonstruje, jak se takový malý tyran rodí. Vyprávění je samozřejmě trochu přehnané a zajisté máme před sebou dosti zvláštní dítě a dosti zvláštní rodinu, ale v této nadsázce je možná lépe vyjádřeno to, co jsem já chtěl říci v celé předchozí kapitole.

Doufám, že mi uvedení onoho příběhu nebudou mít vydavatelé českého "Malého tyrana" za zlé. Že mi to nebude mít za zlé paní Jiřina, to jsem si jist. Tak tedy malý tyran:

*První rok přešel docela klidně. Pak se ale jednoho dne stalo, že chlapec rozhodně odmítl jíst kaši. Odvracel hlavu, zakrýval si ji rukama, kaši vyplivoval - sotva se podařilo dostat do něho jednu*

lžici. Napil se trochu vody, ale mléko už nepřijal. To trvalo dva dny. Rodiče byli z toho samozřejmě celí zoufalí. Třetího dne ráno pomohla náhoda. Ve dveřích dětského pokoje byla umístěna jakási dřevěná mříž, aby se mohlo dovnitř a dítě aby nemohlo ven. Otec stál u této mříže a podával misku s kašičkou matce. V tom se dítě přibatolilo k mříži, chytlo se oběma rukama tyčí a dychtivě se dívalo na misku. Otec zkusil dát mu lžičku a ejhle, dítě ji sluplo. Dítě stálo na jedné straně mříže, otec na druhé a přes tuto mříž mu podával lžičku za lžičkou. To fungovalo bezvadně. V poledne však dítě odmítlo cokoli si vzít od matky. Nezbylo než čekat do večera, až otec přijde z práce. Krmení vstoje přes mříž zase fungovalo.

Jenomže otec byl v práci od rána do večera, a dítě tedy bylo krmeno jen dvakrát denně. Otec měl v práci samozřejmě těžkosti, protože musel být doma přesně v určitou hodinu - jinak dítě hrozně křičelo. Jednou se otec opozdil, už z dálky slyšel, jak chlapec křičí. Začal ho krmit a ani nestačil sundat klobouk z hlavy. Následujícího dne však dítě odmítlo cokoli jíst, dokud nebude mít otec při krmení klobouk na hlavě. A tak to zůstalo už nadále.

Matka byla při krmení vždy aspoň nějak přítomna. Jednou moc špatně spala a k rannímu krmení se jí nechťelo vstávat. Ale dítě rozhodně protestovalo. Vynutilo si, že otec matku vzbudil a přivedl. Ta přišla v noční košili a sedla si vedle na malou dětskou židličku. Od té doby musela být tato konstelace důsledně zachována, tj. matka v noční košili (ať je ráno nebo večer) sedí na malé židličce, otec v klobouku stojí u mříže ve dveřích dětského pokoje a přes její horní okraj podává dítěti do úst kaši po lžičkách.

Jenomže tohle trvalo jenom dva dny. Pak dítě před krmením najednou začalo ukazovat na nízkou skříň, neboli komodu. Rodiče tomu nerozuměli a dítě dva dny nevzalo nic do úst. Už se u něho začaly projevovat známky vyčerpání, když tu rodiče pochopili: Matka si musela na tu komodu vylézt a lehnout si tam na záda. Přitom ovšem se musela neustále dívat, jak chlapec jí. To on totiž také neustále sledoval.

Poražení rodiče teď už jen s úzkostí čekali, co přijde dál. Dětská lékařka, která ostatně stála vždy na straně dětí proti rodičům, radila přání dítěte vyhovět, dětský psycholog mluvil o předčasném období vzdorů, z něhož dítě snad samo od sebe vyroste. Jenomže tím to zdaleka nekončilo. Jednou ráno dítě místo k mříži přiběhlo k oknu a zřetelně dávalo najevo, že se odtamtud nehne. Marně otec ukazoval na matku v noční košili ležící na skříni, na svůj klo-

bouk - už věděl, kolik uhodilo. Protože dětský pokoj byl v prvním poschodí, musel vytáhnout žebřík, přistavit jej k oknu a dítě takhle krmit, s kloboukem na hlavě ovšem. Kluk zářil a snědl všechno. Tento rituál dostal další vylepšení, když jednou přšelo, otec na žebříku balancoval s deštníkem nad hlavou, misku na parapetu okna a druhou rukou po lžičkách krmit dítě, které se každou chvílí ohlíželo, zdali se matka ležící na skříni opravdu dívá.

Aby si rodiče ulevili, najali mladé děvče jako služku. Plánovali vyměnit matku v košili na skříni za služku v košili na skříni. Ale dítě úskok prokouklo, vynutilo si matku zpět na skříň, avšak navíc služku už z pokoje nepustilo. Ta musela v pokoji zůstat, stát u mříže, přihlížet a chrastit chrastítkem. Ani v žádné jiné práci s dítětem matku nahradit nesměla. Otec měl zlepšovací nápad připevnit deštník na dlouhou bambusovou tyč. Ale to vedlo zase k dalším komplikacím...

"Jak to všechno skončilo, nevíme. Ostatně ani nevíme, kde končí skutečnost a začíná básnická tvořivost spisovatele. Ale o to teď nejde. Povídka má upozornit na některá nebezpečí, která nás ve výchově mohou zaskočit." To říká paní Prekopová.

Nepřiměřenou touhu po moci, z níž se pak stane až závislost na vlastní moci, jako je závislost na alkoholu nebo drogách, vykládá Jiřina Prekopová jako určitou náhradu za neuspokojenou základní a životodárnou potřebu životní jistoty. I my jsme si už vícekrát připomněli, že v úzkosti nelze žít a že i malé dítě hledá způsob, jak se jí zbavit. Prostředkem k tomu se může stát zkušenost, že moc nad těmi nejbližšími se dá vskutku uplatnit a že to funguje a splňuje očekávání. "V podstatě je to ale zoufalý pokus dítěte vystaveného úzkosti cítit se ve svém světě trochu bezpečněji, a to skrze ovládnutí tohoto světa. Je to obrana proti chaosu," soudí paní Prekopová.

A co z toho podle ní plyne pro předcházení čili prevenci takového tyranizování? Předně dělat všechno, co je třeba, aby dítěti nescházela příležitost pocítit základní životní jistotu v blízkosti svých primárních vychovatelů. To je totiž první podmínka, aby se u něho vyvinul základní pocit důvěry. Strach, že kojence rozmazlíme není na místě. Do půl roku je to, vůbec sotva možné. Má se mu dostat utišení jeho nepohodlí a nemá se prodlužovat jeho trápení, jestliže okamžitá pomoc je možná. Uspokojovat jeho potřeby máme tehdy, když vzniknou, a ne až když snad jejich neuspokojení vyvolalo úzkost, pocit ohrožení, beznaději. To platí

o jídle, o spánku, o blízkosti mateřské náruče, o porozumění jeho potřebám. Zvláště noční úzkosti dítěte je třeba v mateřské náruči a na mateřském těle utišit. Jak by se v takovém případě zachovaly matky tzv. přírodních národů, ptají se dnes mnozí psychologové a ptají se docela oprávněně. Mnohé praktiky těchto tzv. primitivních matek jsou totiž následovánímhodné - a dovedeme jejich účinnost z poznatků naší moderní, civilizované, vyspělé západní dětské psychologie dobře vysvětlit. Tam nemá dítě naprostou volnost pohybu, protože na ně číhá více nebezpečí - a jestliže odmítá jedno jídlo, druhé není hned pohotově poruce, či spíše není vůbec. Dítě zkrátka poznává, že "hnízdno" (to fyzické i to psychické) má své hranice a že něčemu se prostě přizpůsobit musí - současně ale také poznává, že rodiče a sourozenci jsou mu oporou ve všech nejistotách a že je na ně spolehnoutí. Kde jinde se má dítě naučit zacházet s odporem a omezením, jakož i s láskou a pomocí než u svých rodičů. Přizpůsobujeme se sobě navzájem, a ne aby jeden měl všechny výhody na úkor druhého.

#### Literatura

Prekopová J.: Malý tyran. Praha, Portál 1993.

## Žití v čase

---

Docent J. Langmeier odvodil kdysi z našich nálezů u dětí z dětských domovů svou představu čtyř základních psychických potřeb a učinil z nich páteř *teorie psychické deprivace*. Pojímal je jako určitou obdobu potřeb biologických. Tak jako existují životně důležité potřeby biologické (potrava, teplo, ochrana před úrazem apod.), které musí být plně uspokojeny, aby malé dítě mohlo vůbec přežít, jsou tu i *základní životně důležité potřeby psychické*, které musí být náležitě a v pravý čas uspokojovány, má-li se dítě vyvíjet v osobnost psychicky zdravou a zdatnou. Dodávám k tomu zpravidla: "společnosti k užitku a sobě k uspokojení".

Jsou to:

1. *Potřeba určitého množství, kvality a proměnlivosti vnějších podnětů.*

Takovým přívodem podnětů se organismu umožňuje, aby se "naladil" na žádoucí úroveň aktivity. Pro člověka to znamená, že se nebude nudit ani že nebude soustavně podněty přetěžován.

2. *Potřeba určité stálosti, řádu a smyslu v podnětech.*

Říkáme tomu "smysluplný svět". Naplnění této potřeby umožňuje, aby se z podnětů, které k nám prostřednictvím všech našich smyslů přicházejí, staly zkušenosti, poznatky a pracovní strategie. Kdybychom totiž všechno dění ve svém okolí vnímali jen jako náhodné, vznikl by z toho chaos a ničemu bychom se nemohli naučit. Jde tedy o základní potřebu umožňující učení.

3. *Potřeba prvotních citových a sociálních vztahů, tj. vztahů k osobám prvotních vychovatelů.*

S touto potřebou jsme vlastně začínali v našem úvodním eseji a zatím jsme se jí věnovali nejvíce. Náležité uspokojení této potřeby přináší dítěti pocit životní jistoty a je podmínkou pro žádoucí vnitřní uspořádání jeho osobnosti.

4. *Potřeba identity, tj. potřeba společenského uplatnění a společenské hodnoty.*

Z náležitého uspokojení této potřeby vychází zdravé vědomí vlastního já. Toto vědomí pak je dále podmínkou pro to, aby si člověk mohl na své vývojové dráze osvojit užitečné společenské role a stanovit si hodnotné cíle pro svá snažení.

5. K těmto čtyřem potřebám jsem pak teprve později přidal ještě potřebu pátou, totiž *potřebu otevřené budoucnosti neboli životní perspektivy*. Její uspokojení dává lidskému životu časové rozpětí, což přeloženo do psychologické řeči znamená rozpětí mezi otevřeností a uzavřeností osudu, mezi nadějí a beznadějí, mezi životním rozletem a zoufalstvím.

Potřebu otevřené budoucnosti jsem převzal od dr. Jiřího Mrkvičky, u kterého jsem se ostatně poučil a poučuji neustále i v mnohém jiném. Uvědomil jsem si její existenci nikoliv na podkladě poznatků o dětech v dětských domovech, ale o dětech, které z těchto domovů přešly do tzv. náhradní rodinné péče - když tedy přešly z prostředí deprivačního do prostředí nedeprivačního, či lépe řečeno - antideprivačního. Teprve tehdy, když byly vystaveny určitému terapeutickému působení a když v novém rodinném prostředí byly jejich základní psychické potřeby uspokojovány daleko lépe a přirozeněji než dříve. Teprve tehdy, když tento ozdravný proces "nadlehčil" onen těžký příkrov předchozí deprivace, bylo možno plně pochopit význam oné páté potřeby. (Proto se také zmínka o ní ještě nedostala do naší knihy o deprivaci /1963, 1968, 1974/, ale až do těch pozdějších.)

Mohl jsem tedy dát Jiřímu Mrkvičkovvi za pravdu: Ano, tato potřeba nepochybně existuje a je životně důležitá! Já sám jsem tedy již hotové poznatky o ní pohodlně převzal. Jak na ni ale přišel on, na to jsem se ho kupodivu nikdy nezeptal. Asi jsem se trochu styděl, protože jsem se ho ani dříve neptal, když jsem ji z jeho knížek přebíral.

Jen ještě prosím čtenáře, aby si laskavě povšimli, že v oněch základních psychických potřebách je určitý postup od jedničky ke čtyřce a pětce. Od potřeby nejjobecnější a univerzální, jež platí pro celou živočišnou říši, jdeme výš k těm tvorům, kteří jsou schopni se učit, a dále k těm, kteří vědomě hledají bezpečí, až k těm, kteří žijí ve společenstvích s hierarchickým uspořádáním společenských rolí - tedy od červů až k primátům. Naše pátá

potřeba otevřené budoucnosti stojí na tomto žebříčku nejvýš. Je se vši pravděpodobností jen a jen lidská.

Toto schéma základních psychických potřeb je vlastně velmi prosté a jednoduché. Ale ať jsme s docentem Langmeierem přemýšleli, jak jsme chtěli, nic lepšího jsme nevymysleli. Hodně jsme toho i přečetli. Ale vždy se ukázalo, že kdybychom něco přidávali nebo se přizpůsobovali uznávaným autoritám, jen bychom všechno rozměňovali a neodpovídalo by to tak dobře našim empirickým poznatkům. Ostatně toto schéma se nám osvědčilo jako nosné, když jsme zpracovávali poznatky o dětech v různých formách náhradní rodinné péče, když jsme důkladněji poznávali život dětí v nemocnici, když jsme sledovali vývoj dětí v rodinách, které svou rodinnou funkci plní jen zčásti a nedokonale atd. Byli ostatně i jiní pracovníci, kterým se osvědčilo. Nejvíce, pokud mohu sledovat, je ve svých studiích tvořivě rozvíjí dr. Jiří Kovařík.

Nechť mi laskaví čtenáři prominou, jestliže už ode mne někde četli o tom, co ke mně tak zřetelně promluvilo ve prospěch "otevřené budoucnosti". Svou roli tu sehrálo zajisté více zážitků, ale dva z nich nemohu pominout. Oba jsou z SOS dětské vesničky v Doubí, kam z dětských domovů na začátku sedmdesátých let přišlo skoro najednou kolem stovky dětí, jež jsem většinou před tím vyšetřoval v dětských domovech. Přišel podzim a urodilo se hodně švestek. Matky začaly zavařovat švestky na zimu. A to byl pro děti objev! Takto zcela nové, konkrétně a hmatatelně vstoupil pojem budoucnosti do jejich života. "Budeme to jíst ne teď, ale až v zimě! A budou to s námi jíst i děti, které teprve přijdou!" Děti s nadšením tahaly tašky švestek domů z alejí, kterých bylo v okolí několik. Vzpomínám si, jak toho jedna maminka, která měla zatím jen dvě děti, použila jako nátlaku na mě: "Už mi nějaké další děti dejte! Podívejte se, vždyť já už mám zavařených šestapadesát sklenic švestek - kdopak by to mohl sníst, když jsme jenom tři."

Ale budoucnost vstoupila nově i do života těchto matek, a tím ovšem i do života jejich nových rodin. To je ten druhý nezapomenutelný zážitek. Sotva matky-pěstounky dostaly první děti, už myslely na budoucnost. Bylo to tak překvapivé a silné, že nebylo možné si toho nevšimnout. Jedna matka koupila klavír, protože její děti (zatím malé - a některé teprve přijdou) "budou jistě hudebně nadané - tak aby se mohly včas učit!" Druhá matka dostala nějaký šperk a usoudila, že se bude výborně hodit té její malé

blondýnce, "až půjde jednou do tanečních". Třetí si dělala starosti už teď, když její holčička šla do školy, "jen aby se jednou dobře vdala - je to taková rozená máma!" A ještě jiná intenzivně myslila na to, "co ten chlapec (byl v první třídě) bude dělat po škole - takový dobrák - a takový nešika!"

Doposud byla řeč o budoucnosti jakožto časové dimenzi, jejíž otevřenost je naší pátou základní potřebou. Ale u té bych zůstat nechtěl. *Mám tu na mysli veškerý čas. A do toho patří samozřejmě přítomnost, ale také minulost.* Ta bude hlavním předmětem našeho dalšího uvažování.

Jesliže měla budoucnost v mém myšlení svou historii, má ji i minulost, a to neméně konkrétní a vzešlou ze života. Aspoň dva příklady za všechny.

Jednou v pražském krematoriu ve Strašnicích jsem měl co dělat v onom prostoru, kde se odevzdávají věnce. Tam najednou ke mně přiběhl menší drobný muž, tamní zaměstnanec, věkem asi ke třicítce, a říká: "To je náhoda, pane doktore, že jste tady. Jestlipak se na mne pamatujete?" Já jsem se hned neupamatoval, a on mi jmenoval několik dětských domovů, kterými prošel a kde jsme se tedy setkali - Velvary, Přestavilky, Jetřichovice... Dokonce mi jednou pomáhal s autem. Ano, vzpomněl jsem si - a už jsem ho měl jasně před očima z doby někdy před dvaceti lety. To podstatné však přišlo teprve potom: "Víte, já bych od vás něco moc chtěl. Já jsem se oženil, mám dvě děti, všechno je v pořádku, ale představte si, já nemám ze svého dětství žádnou svojí fotografii. Jen tehdy... ten šedivý pan doktor, když jste nás vyšetřovali... tak mě jednou fotografoval před tou štráfovanou tabulí. Kdybyste tu fotografii v tom vašem ústavu ještě měli, tak já bych ji moc potřeboval. Byla by to má jediná.

" Já jsem hned po jeho starém spisu pátral, ale zjistil jsem jen to, že po dvaceti letech byly všechny spisy v bývalém KÚNZu dány do sběru. Dodnes mě mrzí, že jsem mu nemohl vyhovět. Bylo jasné, jak moc mu na nějakém svědectví o jeho vlastní minulosti záleželo. Potřeboval to ne tehdy, ale nyní, kdy žije tzv. normálním životem a kdy jeho život dostal normální časový rozměr - od přítomnosti na obě dvě strany, od minulosti po budoucnost. A potřebuje toto svědectví pro sebe, pro svou ženu a pro své děti, neboť žije v intimním společenství, kde čas je to, co se sdílí.

Uvědomil jsem si, jak za normálních okolností s námi jde celá spousta svědectví o naší minulosti - naše vlastní vzpomínky,

vzpomínky těch, kdo nás vychovávali, kdo nás v našem dětství znali (a sdíleli s námi svůj životní čas), celá alba fotografií, věci v domácnosti, naše dětské knížky, naše hračky, naše dětské oblečení, které někdo někdo zachoval, stopy naší činnosti na nábytku, na stěnách, v přírodním okolí. Co hloupostí, co roztomilostí jsme provedli! A tohle všechno je nějak stále přítomno. Je nám to ovšem tak samozřejmé a tak vlastní, že nás ani nenapadne, jak bytostně podstatnou složku našeho života to představuje. U dítěte bez rodiny a bez lidí angažovaných na jeho osudu, u dítěte vyrůstajícího v péči odborné, leč neosobní, je tomu jinak. Žije přítomnosti, budoucnost je zkrácena tak "od neděle do neděle" - a minulost není!

Druhý poznatek jsem si odnesl opět z první naší SOS dětské vesničky a pak i z velkých pěstounských rodin s matkou a otcem. Už v začátcích vesniček byl u dětí v nich jeden jev rozhodně nápadný. Děti, které sem přicházely až ve školním věku, navazovaly - jak se dalo očekávat - nový citový vztah k novým rodinným vychovatelům dlouho a těžce. Když se stalo, že takový vztah konečně navázaly a nabyly v něm životní jistotu, objevily budoucnost a začaly se dokonce učit.

Začaly se však najednou a k překvapení nás všech kolem zajímat i o svou minulost. Ptaly se: "Jak to bylo se mnou dřív... než jsem k vám přišel? ... kde jsem byl? ... a proč jsem tam byl? ... jak jsem se sem dostal? ... nebyl můj otec německý voják? ... kde jsem se narodil?... mohli bychom se tam podívat? ... že tatínek je ve vězení? ... ale já bych ho rozhodně chtěl vidět!"

Jejich noví rodiče nám to sdělovali mnohdy s rozpaky a chtěli se od nás dovědět, co mají na takové otázky odpovídat. Ukázalo se, že pravda, podávaná tak, aby nebolela a identitu dítěte neponižovala (pokud ji nemůže povznést), je tou nejlepší odpovědí. A tak se děti vždy znovu ptaly - a jejich pěstouni vždy znovu odpovídali, dokud se minulost a budoucnost nespojily v jednu časovou dimenzi. Pak ptání přestalo a nikoho dál to už netrápilo. Což bylo pro nás znamením, že život v těchto uměle stvořených rodinách vstoupil do normálních kolejí a že předchozí deprivace začíná podléhat léčebnému, antideprivačnímu působení nového prostředí.

Tyto poznatky se mi pak mnohokrát vrátily, když jsem vyšetřoval děti z adoptivních rodin, z pěstounských rodin, z rodin rozvedených, děti neprovdaných matek, děti ze všelijakých "zvláštních" rodinných poměrů. Jestliže za tzv. normálních

okolností se děti o vlastní minulost mnoho nestarají, stává se právě tato minulost nezřídka ústředním a dominantním bodem, kolem kterého se jejich myšlení, představy, fantazie točí, jestliže objeví, že je v ní něco zvláštního, tajemného, nejasného, zkrátka něco v nepořádku. Ve středním školním věku je pro děti rodinná historie (a následkem toho i vlastní osobní historie) velice zajímavou věcí. Moje zkušenost k tomu říká, že kolem jedenácti let jich většina dojde ke svému "objevu" sama, bez cizího zlovolného či jiného přičinění. Děti pak pátrají po svém původu, po svých pravých rodičích, chtějí slyšet o matce, která se svým milencem utekla do ciziny, ba chtějí dokonce vědět, zdali se narodily jako chtěné nebo nechtěné.

V případech nemanželských dětí, rozvodů a třeba několika nových sňatků není mnohdy ani tak rozhodující to, že se z minulosti rodiny něco nepříjemného nebo podezřelého zatají, jako to, že se neříká to dobré, povznášející, pozitivní. Když se manželé rozvedou, obvykle se pak před dětmi nezmiňují o tom, že se měli kdysi velice rádi a že se na toto dítě velice těšili. Nedělají jeden o druhém zmínky, z nichž vane náklonnost, láska, úcta. A právě tyto pozitivní drobnosti jen tak mimochodem a příležitostně (a o to přirozeněji) pronesené jsou zřejmě nesmírně vydatným činitelem v budování pozitivní identity dítěte.

Jestliže jsem řekl, že zpravidla není zlovolnosti a zavinění druhých osob v tom, že adoptované dítě nabude podezření, že s jeho původem není něco v pořádku (pokud se mu to zatajilo, samozřejmě!), musím dodat, že naopak v případech rozvodových je takové zlovolnosti víc než dost. Vždyť už v žádostech o rozvod se velmi často objevuje fráze, že "již od začátku manželství docházelo...", a následuje líčení útrap v manželském životě a výčet povahových zvráceností toho druhého. Jestliže ovšem jednou něco takového o někom řekneme, byť přehnaně a nepravdivě, máme pak přirozenou tendenci hledat argumenty, které by onu nepravdu podpořily a změnily v pravdu nebo aspoň v něco morálně přijatelného. A máme-li přesvědčit sami sebe, že jsme nelhali nebo pravdu nestylizovali, mluvíme o tom zpravidla hlasitěji, úporněji, častěji a s více lidmi, takže i dítě to musí více vnímat. Přitom popravdě bylo třeba říci, že několik prvních let manželství jsme prožili bezvadně, krásně a dítě že se narodilo do prostředí, kde ho všichni s láskou přijímali. Jenomže tohle by pání advokáti a paní advokátky pokládali nejspíše za urážku své profese. Nutí své klienty do strategického klišé ("Tak se to dělá!

Tak to musíme napsat!"), které je ovšem zase pro změnu urážkou psychologie i morálky. A důsledky to má neblahé jak pro toho, kdo rozvod prohrál, tak pro toho, kdo vyhrál, a ovšem i pro dítě, z jehož minulosti zmizelo to pozitivní, povznášející, blahodárné, co pomáhá budovat zdravou osobnost. A zbylo jen šedivé bahno, z něhož se těžko dá něco kloudného stvořit.

Ale to jsem trochu moc odbočil do nepříjemných věcí. A tak zpět k naší minulosti!

Že to není něco jen tak ledajakého, na co je možno zapomenout, to si možná více než na dětech uvědomíme na milencích a vůbec na lidech, kteří nabyli jeden k druhému vskutku hluboký citový vztah. Rozhodnou-li se s někým sdílet svou budoucnost, mají mocnou touhu učinit ho účastným i své minulosti. Svěřují si své minulé zážitky, vypravují o svém dětství, chtějí ukázat, kde se narodili a kde žili, chtějí seznámit toho druhého se svými rodiči atd. Dokonce se dá říci, že upřímnost a hloubka takového vztahu se dá měřit tím, jak upřímně sdílíme se svým nastávajícím právě svou minulost. A co těžkostí a trápení a tragédií vzniká jen tím, že jsme v odhalování své minulosti nebyli dost upřímní a že jsme zatajili něco, co jsme zatajit neměli. A celá krásná literatura by se možná scvrkla na polovic, kdyby se nemohla zabývat zatajenou minulostí svých hrdinů a vším tím, co z toho vzchází. Minulost je zkrátka podstatný faktor života.

Ptáme se, kdo z našich nejbližších nám nejspíše usnadňuje pochopení minulosti. Jejimi přirozenými svědky jsou především naši prarodiče, babičky a dědečkové, popřípadě jiní starší příbuzní či přátelé rodiny. Oni to byli, kdo znali naše rodiče, když ti byli ještě dětmi. Oni vědí, že to nebyly ve všem všudy vzorné děti, že s nimi měli také všelijaké trápení, ale že s nimi užili také legraci a zábavu i potěšení. Jsou živým svědectvím dějin nejlépe vlastnějších, nejbližších a pro každého jednotlivce nejdůležitějších. Jsou svědky té historie, jež je vskutku a nepopíratelně učitelkou života. V tomto smyslu představují tedy prarodiče (a ostatní blízcí starší lidé) psychologicky nesmírně důležitý činitel v životě dítěte. (Je zajisté pozoruhodné, jak zákonodárství - a nejen to naše - se s touto psychologickou skutečností nedovede vyrovnat. Ba dokonce mám dojem, že se o to ani moc nesnaží.)

Asi tomu tak bývalo i dříve, ale dnes máme pro to důkazy z četných výzkumných studií, že totiž prarodiče jsou zpravidla těmi prvními, kdo nastupují ku pomoci, když se rodina dítěte ocitá v nějakém ohrožení nebo když přestává dobře fungovat.

Nám to shodně vyšlo ve čtyřech výzkumech - dětí z rodin alkoholiků, dětí nechtěných, dětí narozených nemanželsky a dětí z rozvedených rodin. Vychází to ovšem i v nesčetných případech dětí z psychologické a psychiatrické ambulance.

Vzpomínám si živě na dobu, kdy docent MUDr. Antonín Mores v Olomouci zahájil tažení za "vylidnění" dětského domova, který dostal do správy a kde nade vši pochybnost poznal, co těmto dětem schází. (Odehrálo se to na začátku šedesátých let, a šlo tedy o velice statečný čin!) Babičky a dědečkové, staré tety a strýčkové byli prvními, kdo se mu přihlásili, aby děti převzali do své péče. Musel ovšem překonat ideologicky ztvrdlou praktiku soudů, které v té době při rozpadu vlastní rodiny dávaly přednost výchově ústavní před výchovou u prarodičů. Tady pomáhal rozhodně a statečně JUDr. J. Haderka z Ostravy. Budiž za to oběma bojovníkům alespoň takto dodatečně vysloveno uznání a vzdán dík.

V diplomových pracích našich studentů vždy znovu vychází, že mnohé děti raději dělají úkoly do školy s babičkou než s rodiči. Ostatně v poradenské praxi často doporučujeme, aby se s dítětem doma učil především ten, kdo má na to lepší nervy, a ne ten, kdo je nemá, i když onu látku snad lépe ovládá. A vůbec není vzácností, že je to babička, kdo z rodiny signalizuje, že s dítětem není něco v pořádku, že to není lenost, ani tvrdohlavost, ani opoždění duševního vývoje, ale něco jiného, nesrozumitelného, z čeho se pak při vyšetření vyklube specifická porucha učení čili dyslexie, dyskalkulie nebo něco podobného.

Jak často také bývají děti rády u babičky a dědečka o prázdninách, bez rodičů. Je příznačné, že je o tom mnoho pěkných knížek, v nichž nepochybně autoři zpracovávají své vlastní zážitky. Ostatně od dob Boženy Němcové má babička v naší literatuře (a tím i v našem národním povědomí) zcela zvláštní postavení.

Musíme ovšem popravdě také říci, že prarodiče jako vychovatelé nebývají vždycky těmi ideálními. Jsou sami ve vývojové fázi už ne-rodičovské. Musíme nutně počítat s tím, že mají sklon ke krajnostem v názorech a postojích, že věk u nich vyhraňuje některé příznivé i nepříznivé vlastnosti. Bývají povolnější a více děti rozmazlují, bývají ale také úzkostnější a více než je zdravo děti omezují. V krizi rodiny vlastního dítěte bývají jednostranně zaměřeni na prospěch (často pomyslný) jenom tohoto svého dítěte, tj. své krve, a jsou tedy často velice nekritickými zastánci jen jeho pravdy. Kdo se trochu častěji setkává s rozvodovými přípa-

dy, ví zajisté dobře, jak těžké (ba mnohdy nemožné) bývá domluvit se právě s prarodiči, o něčem je přesvědčit a přivést je ke smířlivějšímu postoji vůči druhé straně v rozvodu. Bývá tomu tak zvláště tehdy, když oni sami krizi v rodině svého dítěte vyvolali nebo k ní významně přispěli. O tom by ovšem mohli pracovníci manželských poraden povídat více.

Nemluvíme tu také o sklerotických obtížích starých lidí, o paranooidních tendencích, které se stářím umocňují, a o "starcích pošetilých", jak je zná bible. Za tohle ovšem ti staří nemohou, neboť je to dáno procesem stárnutí, i když je to těm mladým ke zlosti. A rodí se z toho v mladých rodinách dost a dost trápení. Tady ovšem platí zásada, že při vši úctě ke stáří a lásce k našim nejbližším nemají ti staří právo kazit těm mladým život. Přitom ovšem pamatujme, že i negativní zážitky a zkušenosti patří k životu a jsou učební látkou v této nikdy nekončící škole života.

My se vraťme ještě na chvíli k té pozitivní stránce působnosti příslušníků předchozí generace. *Jsou živými svědky jedné poloviny časového rozpětí života mezi minulostí a budoucností.* Dnešní sociální psychologie nás učí, že jsou důležitými činiteli ve všech jednotlivých fázích vývoje dítěte. Jejich radost z narození vnučka či vnučky bývá nelíčená a mimořádně intenzivní. Už jiné větší radosti obvykle v životě mít nebudou. Sledují vývoj dítěte s větším odstupem a nadhledem než jeho vlastní rodiče a více si tedy užijí potěšení s ním. Jsou osvobozeni od odpovědnosti a mohou si tedy více užít radosti nad rozvíjejícím se životem (oněch každodenních "objevů" při sledování vývojových pokroků dítěte), přičemž tento život je také, byť už zprostředkovaně, "z nich". Nejen osobní, ale i rodová hrdost se u nich hlásí ke slovu - tedy něco, co ti mladí v plné míře zakoušet nemohou.

Řekli jsme si už také, jaký význam mají ti staří pro socializační proces dítěte ve školním věku, v pubertě a po ní. Vzpomeňte, prosím, na "spolupráci generací", kdy ti *mladí vědí dobře, co by se mělo dělat, a ti staří vědí neméně dobře, co by se mohlo zkazit.*

Já ještě pamatuji doby, kdy se o posviceních, o poutích a při jiných příležitostech scházela a sjížděla širší rodina. Ti staří seděli v čele rozšířeného rodinného stolu, povíдали, pak hráli karty a zase povíдали, komentovali děje současné i minulé, takže já jsem slyšel rodinné historky ještě z poloviny minulého století a mnohé autentické zkazky z války v šestašedesátém. Obsáhl jsem tedy svou osobní zkušeností, byť zprostředkovanou, skoro 150 let, čili dvojnásobek jednoho dosti dlouhého lidského života.

To např. dává za pravdu starému kronikáři Kosmasovi, když uvádí, že přebíral to, co mu v mládí říkali starci. Jeho svědectví z úsvitu českých dějin jsou tedy tak autentická jako paměť lidská přes pět či šest generací. Dovedeme si asi představit, jak vzácní byli ti tehdejší starci a oč více se tehdy povídalo a pamatovalo než potom v dobách, kdy už se psalo a četlo.

Nakonec už jen tyto dvě poznámky. Přecházíme v nich z oblasti sociální psychologie do oblasti kulturní antropologie.

*Babičkovství a dědečkovství* je tu samozřejmě od pravěku. Jenomže v tomto století se s ním stala velká proměna. *Stalo se masovým fenoménem!* Je to vskutku nebývalý jev, že dnes má většina dětí ve školním věku a v době dospívání obě babičky a alespoň jednoho dědečka. Ba v důsledku rozvodů a nových sňatků rodičů jich má často ještě o několik víc. Navíc i prababičky a pradědečkové přestali být vzácností a stávají se samozřejmou součástí dnešní společnosti. Možnost stimulace dítěte "lidským životním časem" se tedy proti dobám např. ještě na začátku tohoto století znatelně rozhojnila a prohloubila. Na tento jev se zatím díváme především z hlediska ekonomického a počítáme, kolik stojí domovy důchodců a jak mnoho musí mladá generace produkovat, aby tu starou a nejstarší uživila. Jenomže jak vidíme, on je to také jev s hlubokým psychologickým dosahem, který si naši zákonodárci pohříchu ještě ani neuvědomili. Připomněl bych tu svůj článek v Lidových novinách (1992) "Děti proti zákonu". Upozorňuji v něm na případy, kdy po rozvodu rodičů vychovává děti babička s dědečkem, matka zemře a otec, který se dosud o děti vůbec nezajímal a je jim vskutku cizí osobou, dostává je podle zákona do své péče. Jeho nová manželka nebo družka, která se má stát dětem novou matkou, je jim ovšem psychologicky neméně cizí. Jenomže podle zákona jsou "cizími lidmi" babička s dědečkem, i když se pro dítě psychologicky stali jeho pravými rodiči se všemi životními důsledky. Zákon, který má dítě chránit, sám takto některé tragédie vytváří a některé prohlubuje. A kde je dovolání? Kde je zájem dítěte, ježž mezinárodní Úmluva o právech dítěte klade na první místo mezi všemi zájmy společnosti?

A druhá poznámka? Dokud se průměrný věk lidstva pohyboval kolem třiceti let, pomocná funkce prarodičů v mladých rodinách nemohla samozřejmě nabýt formy společenské instituce, jakou se stala ve společnosti tzv. moderní. Staří lidé se v přírodní společnosti stávali buď přítěží, nebo naopak raritou přírody a uctíváníhodnými prostředníky mezi tímto a "oním" světem.

V nich byla ztělesněna rodová tradice a moudrost předků. *Jestliže tedy v rodinách nepomáhali prarodiče, nutně připadalo - a u přírodních národů připadá dosud - mnohem více pomocných funkcí v péči o děti a při jejich výchově starším sourozencům.* Oni jsou tou společenskou institucí, která je nepostradatelným pomocníkem rodičů, protože nikde na světě jen rodiče sami (matka sama) na péči o početnější skupinu dětí nestačí. (McGurk a kol., 1993.)

*Tento přesun od sourozenců k prarodičům je tedy dalším relativně novým kulturně antropologickým jevem.* Na jedné straně znamená povznesení role prarodičů a nepochybně mocné posílení oné časové dimenze ve výchově dnešních dětí. Na druhé straně pak ovšem z toho vyplývá, že prarodiče osvobodili starší sourozence od jejich povinností v rodině a umožnili jim tak jejich dlouhodobé školní vzdělávání. Současně jim však i něco vzali. Ochudili je totiž o možnost uplatnit, rozvíjet a kultivovat "specificky lidské rodičovské chování vůči malému dítěti", jak je antropologicky dáno střednímu školnímu věku a jak jsme o tom podrobněji mluvili v jednom dřívějším eseji. Tedy něco za něco. Dobrodiní i ztráta. A pro nás výzva k zvýšené pozornosti.

Doufám, že laskavý čtenář postřehl, že tu jde o pozoruhodné spojitosti, které z hloubi času mluví k dnešku. Časové rozpětí mezi minulostí a budoucností je tedy potřebou pro zdravý duševní život lidského jedince, je potřebou pro život rodiny, je potřebou pro život národního společenství, dokonce má nepochybně svůj dosah obecně lidský. Kéž je tedy tato potřeba naplňována pozitivně na všech těchto úrovních - u nás i jinde.

## Literatura

Kovařík J.: Příspěvek k srovnávací studii jednotlivých typů náhradní rodinné péče. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 1973.

Kovařík J.: Dětství a ohrožené děti. Praha, VÚPSV 1992.

Kovařík J.: Childhood as a Social Phenomenon. Wien, Eurosociological Report, 36/14, 1992.

Langmeier J., Matějček Z.: Psychická deprivace v dětství. Praha, SZN 1963, 1968, Avicenum 1974.

Matějček Z.: Děti proti zákonu. Lidové noviny 25. 1. 1992, Zdraví 10, 1992.

McGurk H., Caplan M., Eilis H., Moss P.: Controversy, Theory and Social Context in Contemporary Day Care Research. J. Child Psychol. Psychiat., 14, 1993, s. 3-23.

Mrkvička J.: Člověk v akci. Praha, Avicenum 1971.

Mrkvička J.: Hovory s tebou. Praha, Avicenum 1976.

Mrkvička J.: Knížka o radosti. Praha, Avicenum 1984.

Říčan P.: Cesty životem, Praha, Panorama 1990.

## Humor a legrace

Dnešní lidé vzešli patrně z jedné nejméně úspěšnější nomadické skupiny někdy před 100 000 lety. Altruismus je evolučně stabilizovaná strategie. Altruismus tu byl dávno před řečí. Ta je tu teprve nějakých 80 000 let.

Jaroslav Madlafousek na psychologickém dnu 1993

Je, myslím, dnes už dobře prokázáno, že citový vztah dítěte k matce a k ostatním "jeho lidem" je vztahem důvěry, bezpečí a jistoty. Matka a další lidé v blízkosti dítěte mu zprostředkovávají poznávání světa, a to světa věcného i společenského. Nedělají mu všechno to neznámé v jeho okolí hned známým, leč zbavují je nebezpečnosti - následkem toho činí to neznámé hodným seznámení a poznání. To je zřejmě základní podmínka lidského učení a vývoje tzv. kognitivních schopností.

Na tomto pozadí se ale podle mého mínění děje ještě něco jiného, a to neméně specificky lidského. Osvobození od úzkosti a pocitu ohrožení je definováno v podstatě negativně, tj. jako ne-úzkost a ne-ohrožení. To, co mám zde na mysli, je však něčím veskrze pozitivním - něčím pro radost, pro zasmání, pro povznesení ducha nad běžnou realitu života, nad jeho potřeby, nad jeho přízemnost. Nejen spočinutí v bezpečí, ale ještě něco navíc! Ještě dál a výš do radosti ze života, do bezprostředního duševního vzrušení, mimo čas a prostor. Když se smějeme, až se za břicho popadáme, necítíme, "kde nás bota tlačí", a nemyslíme na to, co bude zítra. Jsme teď tady a je nám pozoruhodně dobře. Že je tomu tak, o tom svědčí, že si takové prožitky chceme zopakovat, že po nich vysloveně toužíme, že je vyhlížíme a větříme, že vyhledáváme společenské klima, kde se jim daří. Zkrátka, chceme mít legraci a pořádně se zasmát.

"Psi, kteří štěkají, také někdy koušou, ale lidé, kteří se smějí, nikdy nestřelí," říká Konrád Lorenc, nositel Nobelovy ceny za etologii.

Slyšel jsem onen citát z díla Konráda Lorence nedávno

v Rozhlase. A dlouho mi nešel z hlavy. Konrád Lorenc měl totiž teorii, že smích u člověka vznikl z varovných projevů, které známe u zvířat - z takových, jakým je právě psí štěkání. Jenomže postupem času tento varovný a obranný signál získal prý u člověka docela jinou podobu a jinou funkci. Konrád Lorenc měl za jisté pro svou teorii mnoho dobrých důvodů, mně se to ale všechno nějak nezdá.

Samozřejmě se mi moc nechce s Konrádem Lorencem n souhlasit, vždyť on měl pravdu v tolika jiných věcech a vůbec je světlem současné vědy o zvířatech i o člověku. Ale přece jen mi to nedá. V lidském smíchu shledávám něco tak veskrze lidského, že tomu prostě zvířecí původ nemohu přisuzovat. Utěšuji se a do dávám si odvahy jen tím, že Konrád Lorenc sledoval v životě mnoho zvířat a já že jsem sledoval mnoho dětí. Ale i tak se pouštím do dalšího výkladu s mrazením v zádech.

Různí tvorové této země dovedou sice dát svou radost najevo dosti zřetelně, ale smát se, chechtat se, dělat vtipy, "dávat něco k dobrému", sebe vystavit smíchu druhých, to přece umí jen člověk.

*Zvířata dají radost najevo vrušením.* Napadá mne, že tak dávají najevo radost i děti trpící autismem. Jsou společensky nekomunikativní - a proto se nesmějí. Jejich radost je autistická, osobní, nespolečenská a projevuje se vzrušením. O jednom takovém chlapci říká jeho matka: "Raduje se, když vidí, jak projíždějí kolem červené dveře vagonu v metru. Ale to není radost. On se celý třese, vyskakuje, hází rukama - já se za něj stydím. On se vůbec nesměje a nějakou legraci prostě nesnáší." Autista svým způsobem chápe dění ve svém okolí, dovede někdy pochopit i složitě spojitosti, ale vtíp pro vtíp, něco pro zasmání, žert a radost z toho, že se povedl, to je mu nepřístupné. Může být vzrušivý, dráždivý, škodolibý, ale není vtípný. Jeden autistický chlapec mi při vyšetření najednou sebral ze stolu stopky a šup s nimi oknem ven. A dívá se na mne s pobavenou zvědavostí, co udělám. Představovalo to zřejmě vrchol humoru, kterého byl v té době schopen. (Musím k tomu pro úplnost ještě dodat, že další vývoj právě tohoto chlapce byl příznivý a skoro jako zázrakem se v průběhu asi desíti let dalekosáhle normalizoval.)

*Obecně platí, že se můžeme radostně smát a dělat legraci jen tehdy, když jsme dokonale v bezpečí, když nás nic neohrožuje. A kdy to je? Nejspíše když jsme mezi svými, mezi těmi, kdo nám rozumějí a na koho je spolehnutí. Existuje sice také humor šibe-*

niční a existuje náš typicky český humor v dobách útlaku a nebezpečí, ale ten má ještě jinou psychologickou funkci než uvolněná legrace pro nic za nic v době pohody a jistoty. Ostatně, i ten šibeniční humor je možný jen ve společnosti, která s postiženým svým způsobem sympatizuje a je schopna z jeho pocitů něco sdílet. Jinak by z toho zbyl jen pláč a kvílení.

Ale vraťme se zpět do přírody. Všechna možná kůzlata a kořata a štěňata si hrají, dovádějí a dělají psí kusy. To dělají děti také. Ale mnohem dřív, než začnou běhat, skákat, dovádět a předvádět své pohybové dovednosti na odiv, předvádějí nám svou veselost na úrovni, řekl bych, intelektuální. Přibližně od čtyř měsíců se malý lidský kojeneček směje nahlas. (Pozor, úsměv se objevuje o dva měsíce dříve a má psychologickou funkci sice neméně specificky lidskou, leč podstatně jinou než smích. Mluvili jsme o tom podrobněji už v prvních úvahách.) Ten malý smející se kojeneček leží ještě v postýlce na zádičkách, ruce upaženy, převrátit se sám nedovede, po věcech a lidech se dívá, ale cíleně po nich sáhnout také nedovede - prostě umí toho moc málo. Ale povšimněte si, prosím, jak tohle malé dítě, sotva se naučí vydávat první kuckavé zvuky smíchu, už se vysloveně chce (!) smát. Už provokuje dospělé, aby s ním dělali "legraci". Už svou veselost předvádí, demonstruje a "přehání" na efekt - a dělá to celým tělem, zakloní se, mrskne sebou, rozhodí ruce, tváří se vzrušeně. A my víme, že je to vzrušení radostné. Přitom je jasné, že dítě se takovému chování nemuselo, ba ani nemohlo za svého krátkého pobytu na světě učit a že ani my jsme k porozumění jeho radosti nedošli nějakými rozumovými úvahami. Prostě je to tu - a basta! Matka Příroda, jak praví Karel Čapek!

Je pravda, že *smích dítěte nejprve vyvoláme, když s ním něco "veselého" děláme.* Ne když se s ním mazlíme - to je jiný citový rozměr. Ale když je lechtáme, když se ho zajímavě a zábavně dotýkáme (ne moc nešetrně, ale přece jen trochu!), když je převracíme, houpáme apod. Kdyby mu nebylo dobře, kdyby se necítilo v bezpečí, kdyby nebylo s námi, kdyby nám nevěřilo, stalo by se všechno takové zacházení s dítětem vlastně ubližováním a vedlo by k pláči - takhle je to legrace. Vztah k "jeho lidem" překonává tedy tělesnou integritu dítěte.

Brzy však přijde něco jiného a výraznějšího. *Dítě se směje, když něco opakujeme, když něco znovu poznává, když se děje něco známého a očekávaného, a to znovu a znovu.* Děláme na ně "kukuk" a "ahá tě". Hrajeme si s ním na schovávanou a stačí, když si

zakryjeme obličej a pak vykroukneme. A ještě jednou a ještě jednou! A už se směje - už je tu ona "overflow of energy" čili přebytek energie, jak definoval podstatu dětské hry velký anglický filozof Herbert Spencer.

*Přibližně od půl roku už dítě dovede vyjádřit, že něco dělá jen tak, "jakoby", nezávazně, pro legraci.* Rodiče to sledují se zálibou, neboť v tom po právu vidí pokrok v jeho duševním vývoji - "už dělá lumpárny!" A je to nepochybně jeden z momentů, kdy máme z dítěte radost, kdy jsme k němu přitahováni velkou přírodní silou, kdy je očividně jemu s námi a nám s ním dobře. Je to tedy radostný, veskrze pozitivně laděný prožitek. A všechno, co má v našich citech tento pozitivní přízvuk, to má také v sobě zabudovanou tendenci k opakování. Proto neodoláme, abychom nedělali s dítětem své "lumpárny" pro své potěšení a abychom jeho "lumpárny" neposilovali svým souhlasným, odměňujícím chováním.

Jak to pokračuje dál? Teď už umí po věcech sahat, už se umí také převracet, leč jaké překážky už dovede vlastním úsilím překonávat. Podáváme mu nějakou zajímavou věc a ono jakoby odmítne. S lišáckým úsměvem nám naznačuje (a my zase kupodivu víme, že to je "lišácký" úsměv), že to nechce, ale že to nemyslí tak docela doopravdy. "Zkus to ještě jednou a uvidíš!" říká nám svým chováním. "Chci - a nechci, hrajme si spolu - je to legrace!" Když mu dáváme kašičku a ono na nás zkouší tuto hru, asi nás to trochu rozčílí a my na jeho přání nepřistoupíme - a je z toho někdy zápas kdo s koho. A když ten zápas nevedeme s dostatečným citem a rozhodností, může z toho vzejít něco jako "malý tyran" paní Jiřiny Prekopové. Vzpomínáte, že to začínalo také kašičkou.

Víme, že dítě je schopno předvádět různé domácí hříčky přibližně od devíti měsíců výš. V té době dovede už také pěkně dát najevo odpor k něčemu - ne-ne, nechci, neudělám! A rodiče zase mají radost, neboť to znamená vývojový pokrok, sílu vůle a projev jeho osobnosti. I tohle však dítě dovede přeměnit ve hru a legraci. Udělá své ne-ne-ne (nemusí to samozřejmě být slovně vyjádřeno, spíš gestem, držením těla čili neverbální komunikací), ale jen "jakoby", a vzápětí udělá to, co se od něho žádalo, třeba pá-pá, paci-paci, jak seš velikej. Udělalo to s prodlením čili udělalo i neudělalo. Jeho mimika zřetelně vyjadřuje, že je to "lumpárna" a že je to pro legraci. Někdy se tomu i směje nahlas,

takže není o jeho úmyslech pochyby. A udělá to jednou, dvakrát, třikrát a pak teprve se tomu směje naplno.

Od deseti měsíců, kdy už obvykle šupajdí po kolínkách, *bývá jednou z typických domácích hříček honička. "Že tě chytím!" - a chytím a zvednu a zase položím na zem. A dítě vříská radostí a chce ještě a ještě. Do únavy. To je ovšem také typický jev. Děti totiž nevědí, kdy přestat, a naše průpovídka o tom, že "v nejlepším přestaň!" vznikla zřejmě nad touto dětskou slabostí. Jenomže průpovídka moc nepomáhá. Jak vidíme, děti už od kojeneckého věku přehánějí, vyčerpávají se, udržují legraci až křečovitě, takže to nakonec končí slzami. Přestat v legraci, k tomu je třeba velké vnitřní síly a tu můžeme čekat víceméně až v dospělém věku.*

*Kolem dvou až tří let se už děti navyvářejí kousků pro zasmání celou spoustu. To už se dovedou všelijak legračně tvářit, napodobovat zvířátka, napodobovat lidi a nejrůznějších "lumpáren" vymyslí docela samy habaděj. Je to roztomilý věk. A dítě samo je smíšek. Nedá nám pokoj a pokud je zdravé a cítí se v bezpečí, hledá si příležitost jak se smát. Čili i nám je s ním veselo.*

V předškolním věku tu zaznamenáváme další pokrok. Legrace postoupila o jedno intelektové patro výš. *Děti jsou schopny pochopit absurditu* a mají z toho velikánskou radost. Děje se to na dvou rovinách. Jednak hravě a naschvál opakují nějaký výrok nebo něco opakovaně dělají - do nesmyslnosti. Čili je to něco, co se normálně neděje a nedělá - tedy absurdita pro legraci. (Na této mentalitě předškoláka je např. založen vtip z jednoho silvestrovského pořadu - "mámo, chyt' mi žábu!" A člověk se tomu musí smát i po letech, když si na to vzpomene.) Za druhé, je to vymýšlení nových a nových věcí, které k sobě nepatří nebo které nejsou možné. Např. co budeme vařit k obědu? Kopřivy, hrášek a burty - a dort se zelím - a dvě polínka s cibulí - atd. atd. (Vystihl to dobře Josef Čapek, když nechal pejska a kočičku dělat dort.) Vzpomínám, jak jsme s naší nejstarší dcerou, když jí bylo kolem čtyř-pěti let, hráli při dlouhých cestách autobusem vždy znovu hru "až pojedeme do Afriky". Co tam budeme dělat a co uvidíme? Vymýšlení absurdit a nesmyslů na toto téma zabralo právě tolik času, než holčička usnula.

*Klauniáda je klasickou legrací předškolního věku. Klaun, šašek, Jů a Hele, legrační pohádkové bytosti, absurdní lidé-nelidé, kteří dovedou dělat legraci, odpovídají mentalitě dětí tohoto věku.*

*Jan Masaryk - Smát se*

K dětství patří nejen hra, ale také veselost. Smutné dítě je zvláštnost. Objevuje se jen za zvláštních okolností. Signalizuje nemoc, neštěstí, utrpení, ztrátu, opuštění. Je to znamení nikoliv psychické deprivace (při té se mohou děti i vesele smát), ale znamení akutní frustrace, akutního citového ochuzení. René Spitz objevil u dětí depresi ze ztráty objektu, který došud dítě citově zásoboval, či spíše přezásoboval, a nazval tuto depresi anaklitickou, tj. deprese ze ztráty opory. Ta může vést až k smrti dítěte.

Ve školním věku přijdou vtipy, pak i slovní hříčky, od druhé třídy výš si děti vypravují anekdoty a nosí je domů (zpravidla naivní, ale pro ně jsou "děsně legrační").

Když poslouchám smích školních dětí - a budíž řečeno, že ho poslouchám moc rád - vždycky znovu si uvědomuji, jak se liší smích děvčat od smíchu chlapců. Už před pubertou a pak od puberty výš dostává totiž smích ještě jednu dimenzi navíc. U děvčat předvádívou, upozorňovací, sexuální, patrně už biologicky podloženou. U chlapců střídmější, prostomyslnější, méně na efekt. Povšimněte si laskavě, oč více se děvčata smějí zjevně, vybuchují ve smích při relativně nevýznamných podnětech, "smějí se a nemají čemu", vriskají, ječí, hihňají se. Dělají to, když jsou mezi sebou, a jsou-li ve společnosti chlapců, dělají to dvojnásob výrazně. To chlapci dělají vtipy také předvádívě, ale často dosti hrubě, se skrytou či zjevnou agresivitou. Ve společnosti jen chlapecké, ale i ve společnosti smíšené chlapecko-dívčí se smějí nahlas nepoměrně méně. Mám zato, že to souvisí s utvářením mužské a ženské identity. (Viz naše úvaha o středním školním věku.)

Smích děvčat má vyzývavý, náborový ráz. K mužské identitě však náleží nejen se smát, ale smích druhých, především děvčat, vyvolávat. Smích děvčat je voda na mlýn mužské samolibosti, což provokuje prožitek společenské úspěšnosti a vyžaduje si opakování. Co je mužských humoristů, klaunů, výrobců vtipů a uměleckých provozovatelů legrace a samozřejmě také nepodařených vtipálek, snaživých pseudohumoristů, strůjců hrubých šprýmů a vypravěčů sprostých anekdot, což na typicky mužské rovině má vyrovnat nedostatek intelektuální vtipnosti! A jak málo takových jevů najdeme v ženské polovině lidstva! K mužství patří bavit - k ženství nechat se bavit. Obojí má své kořeny patrně už kdesi v biologické diferenciaci lidstva podle pohlaví. Obojí má svou dobu vývoje, cvičení a socializace od školního věku výš. Existuje osobitý mužský humor ministrů a státníků, o němž do-

vedl pěkně psát Jan Masaryk, a je osobitý humor mužů třeba na výkopu vodovodu. Existuje asi i ženský humor sester v nemocnici, učitelek mateřských škol nebo šiček rukavic, ale o tom vím moc málo. Bude asi slabší a "rozředěnější" než ten mužský a je zřejmě daleko více sexuálně zabarven. Ženská "přitahující" a "přijímající" životní role prostě zdaleka nepotřebuje humoru tolik jako role mužská, "dobývající". Ostatně muži jsou vždycky hravější, dětinštější, a tedy i zábavnější.

Teď už jen slovo na závěr. Při sledování dětí můžeme objevit některé základní principy lidského života. Mám zato, že jeden máme tady před sebou. Smích je projev společenský. Někdy se nám asi stane, že se nahlas zasmějeme sami nad sebou, když nikdo jiný u toho není. Ale to je jistě výjimka. Smějeme se, když se sami díváme na něco legračního v televizi, ale to je také dost řídký jev. Daleko více se smějeme, když je při tom někdo s námi, když jsme ve společnosti přibližně stejně naladěni jako my. Společnost veselost umocňuje. Jako kluka už odrostlejšího mne rodiče vzali jednou před válkou na představení Vlasty Buriana. Vystoupil na jeviště, nic nedělal a lidé se smáli sami od sebe a čím dál víc. Smál jsem se taky. Byl to prostě zážitek, na jaký nezapomenou do konce života.

Jeden izraelský výzkum přesvědčivě ukázal, že děti, které vyrostly bez lásky a bez vstřícné a porozumivé společnosti, tj. děti psychicky deprivované, se dovedly někomu posmívat, avšak nedovedly se s druhými radostně a nezávazně smát.

Smát se společně představuje jakýsi vyšší stupeň komunikace. Je to něco, co jde nad dívání z očí do očí, nad dotyky, nad pouhou směnou příjemných podnětů, nad vnímání a rozumění skutečnosti. Tady jde o vzájemnost na vyšší úrovni, o vzájemné sdílení radosti, o snahu jeden druhému udělat zábavu, příjemnost, jde o odpoutání od skutečnosti. Já vím, nedovedu to dobře vyjádřit, ale snad si čtenář laskavě doplní slova, kterých se mi nedostává. U dětí to začíná tím, že něco dělají "jakoby", tedy ne doopravdy, a přitom to nemyslí jako klamání a podvádění, ale jako zábavu. Je v tom předjímání reakce toho druhého, je v tom fantazie, přinejmenším ve své rudimentární podobě. Je v tom první pochopení ne-reality či nad-reality. Pochopení absurdity je pak už vyšší stupeň procesu, který začal hluboko v kojeneckém věku.

Zvířata se neumějí smát na celé kolo, protože nechápu nemysl. Skotačí, hrají si, dělají si příjemnosti, chápou smysl

a užitečnost. Na tom je založena jejich komunikace. U těch savců, kteří žijí v tlupách, je přežití podmíněno tím, že si pomáhají. Darwinovský boj o život zachová při životě jedince. Skupině však pomůže jen spolupráce, součinnost, soucítění. A do této kategorie pomocných či podpůrných sil u člověka patří dělat a vnímat zábavu, produkovat legraci a těšit se z ní, neboť i to předpokládá vzájemnost, jakousi souradost. Humor a legrace nejsou nic autistického - patří k pravému opaku autistického chování. Jsou chováním společenským s kladným citovým nábojem a jako takové jsou tedy silou, která přispívá k soudržnosti, k sounáležitosti, k budování společenství.

*Věřte nebo nevěřte, ale já věřím, že humor a legrace jsou podmínkou pro přežití rodiny, tlupy, národního společenství, lidstva. Je to v nás, v lidech! Jinak bychom lidmi nebyli!*

#### Literatura

Prekopová J.: Malý tyran. Praha, Portál 1993.

Spitz R.: Anaclitic Depression: An Inquiry into the Genesis of Psychiatric Conditions in Early Childhood. The Psychoanalytic Study of the Child, 2, 1946.

Spitz R.: The First Year of Life. A Psychoanalytic Study of Development of Object Relations. New York, International Universities Press 1965.

## Střední školní věk

Klasické učebnice vývojové psychologie říkají, že se školní věk dítěte dělí na mladší a starší, přičemž ten starší se víceméně kryje s pubertou. Já už dávno dělím toto dlouhé vývojové období na úseky tři a mezi mladší a starší přidávám střední. Jistě to není dělení originální a bylo jistě už více těch, kdo měli pro "střední školní věk" své důvody - já jsem si jenom dal dohromady argumenty své vlastní a o ty bych se teď rád se svými čtenáři podělil.

*Mladší školní věk je období relativně krátké, přechodné, kdy se s dítětem mnoho děje a kdy následkem toho jsou mezi dětmi poměrně velké rozdíly. Zabírá dobu od šesti či sedmi let přibližně do osmi či devíti, což by mělo odpovídat dvěma prvním školním třídám. U chlapců počítáme vždy spíše s hranicí vyšší, u děvčat s nižší. Jak dále uslyšíme, je to období mezi dvěma velkými vývojovými epochami, tj. mezi věkem předškolním a naším věkem středním školním.*

*Starší školní věk je období jen o málo delší, ale také přechodné, také se v něm mnoho děje, a to dost dramaticky. Také v něm nacházíme velké individuální rozdíly mezi dětmi (podívejme se jen, jak rozdílně v této době rostou, sílí a pohlavně dospívají), také v něm pozorujeme hodně napětí a hodně zmatku. Příznačné je, že v jednom přechodném období pro naše děti základní škola začíná a v druhém takovém období končí.*

Ano, je to doba puberty, doba pohlavního dospívání. Doba, z níž mají mnozí rodiče strach ("... co to s dítětem udělá? ... jen aby se nezkazilo! ... pohlavně dospěje, a to je hrozně nebezpečné - však máme své zkušenosti!"). Doba, kterou naopak několik málo rodičů s nadějí vyhlíží. To ti, kteří doufají, že endokrinní bouře a hormonální nápor urychlí dosud vážně opožděný mentální vývoj jejich postiženého dítěte. V naprosté většině případů doufají, bohužel, marně.

Starší školní věk zabírá léta přibližně od dvanácti do patnácti, což jsou asi tři poslední třídy základní školy. Je to období opět vymezené mezi dvě velké vývojové epochy, jimiž je náš střední

školní věk jakožto předcházející a věk mladistvý neboli adolescence jakožto následující.

A nyní ten náš věk střední školní. O něm jsme už řekli, že není přechodný, ale že je to velká vývojová epocha. Individuální rozdíly mezi dětmi se nyní víceméně vyrovnaly a navenek se toho také mnoho neděje. Je to doba vyrovnané konsolidace. Vývojové zisky a výboje mladšího školního věku se nyní zpracovávají, zarovnávají, systemizují a připravuje se zázemí pro vývojový skok další, tj. pro onen starší školní věk, s pubertou a vším tím, co k tomu patří. A poněvadž to bude výboj mocný, musí být i nástupní terén dobře připravený. (Omlouvám se za tuto vojenskou terminologii - není mi rozhodně vlastní, ale lepší mě nenapadá.)

Praotec Sigmund Freud na dlouhý čas tuto vývojovou epochu ponížil a zatemnil, když ji prohlásil za dobu latence mezi předcházející dramatickou dobou dětské sexuality orální a anální a následující dobou již dospělé sexuality genitální. Až teprve etologové to napravili. Ale nepředbíhejme a vraťme se k východisku naší úvahy.

Co mě osobně přimělo k úctě a respektu k tomuto střednímu školnímu věku?

Nejprve k tomu přispělo několik učebnicových poznatků, které si každý psycholog odnese z fakulty. Že ve školním věku je dítě životní realista, že je to doba maximální extravertze a příklonu k tomuto světu, doba sběratelství a zájmů přírodních, doba kolektivního života, kamarádství a přátelství, přičemž dívčí a chlapecké skupiny jsou nejvíce oddáleny a kontaktů mezi nimi je méně nežli před tím a po tom. Zajímavé je, že je to i doba relativně nejlepšího zdraví a vysoké tělesné výkonnosti, neboť děti přestaly již dětsky stonat a harmonie tělesných proporcí jim umožňuje pracovat fyzicky s vytrvalostí mnohdy až překvapivou. (Připomeňme si, prosím, že když se vrátíme z výletu celí utahaní a myslíme jen na to, jak si co nejdříve lehnout, naše desíleté děti se oklepou a jdou si zahrát fotbal.)

Existuje tu tedy celá řada znaků, které už nejsou "dětské" - a i když nejsou ještě dospělé, dospělost předpovídají.

Pak přišlo několik zkušeností z praxe dětského psychologa-zářečníka. V letech padesátých jsem se hodně zabýval otázkou adopce (viz P. Vodák, 1967). Tehdy bylo pravidlem, že fakt adopce se před dítětem pečlivě tajil. A ejhle, mnohé děti samy objevily, že s nimi není co do původu a rodinných vztahů něco v pořádku - a skoro zákonitě to nejčastěji objevily ve věku kolem jedenácti

let! Stalo se mi také, že jsem se v jednom dětském domově s tzv. zvýšenou péčí, tj. vlastně v zařízení pro děti s vážnými poruchami chování, setkal najednou se třemi chlapci, kteří se tam dostali proto, že strašně začali zlobit, utíkat z domova, provokovat rodiče atd. Důvodem byla skutečnost, že se prozradilo, že nejsou vlastní, nýbrž adoptovaní. Tehdy jsem ještě nic nevěděl o identitě, ale dnes je mi jasné, že šlo o krutý zásah právě do vědomí vlastního "já", v tomto věku už dalekosáhle vybudovaného.

Další zkušenost byla jiného druhu. Šlo o nápadně časté stížnosti rodičů, že např. děvče je pečené vařené u sousedů, kde mají malé děti, a přitom zanedbává učení - že chodí matčině přítelkyni vozit kočárek a doma aby jí člověk prosil, má-li utřít nádobí. K tomu se pojil poznatek, že kolem deseti let nejvíce dětí, zvláště děvčat, touží mít doma nějaké zvířátko. Může-li to být kotě nebo štěně, tím líp.

Potom ve sledu událostí nesmím zapomenout na jedno pozorování v SOS dětské vesničce v Doubí. Z okna jednoho domečku, kde jsem vyšetřoval děti, jsem se díval na náves a pozoroval tam chlapce ve věku asi 10-11 let, který zřejmě dostal od vesničkovské maminky-pěstounky na starost malou holčičku v kočárku. Tedy něco, co dnes už tak běžně nevidíte. S překvapením a údivem jsem sledoval, jak vospěle a "mateřsky" se onen chlapec o svou sestřičku (biologicky dokonale cizí) dovedl postarat. Hrál si s ní, povídal si s ní, přebalil ji, uložil ke spánku, houpal ji, hlídal její spánek...

Konečně přišla na řadu literatura. Byl to Daniel Stern (1977), u něhož jsem se dočetl, že přibližně od devíti do dvanácti let (já dnes k tomu dodávám, že u děvčat od osmi a u chlapců do třinácti let) se objevuje tzv. rodičovské chování vůči malému dítěti, a to u děvčat stejně jako u chlapců. Čili že jde o chování specificky druhově lidské, řečeno s etology, a nikoliv jen ženské a mateřské, jak jsme byli ochotni dosud věřit. (Připomeňme si, prosím, co jsme o tom řekli už v naší úvodní úvaze.) A že se v této době rozhoduje mezi jiným také o zdravém utváření tzv. mužské a ženské identity člověka (tj. vědomí vlastního "já") podle pohlavní příslušnosti, to byl vlastně už jen literární dovětek k předchozímu podstatnému poznatku.

Nyní se mi teprve rozsvítilo a mnohé se začalo spojovat.

V plné míře jsem nyní mohl porozumět jednomu dřívějšímu poznatku H. Harlowa. (Seznámili jsme se s ním poněkud blíže alespoň korespondenčně, když napsal velmi výstižnou, a to

příznivou recenzi anglického vydání naší knížky o psychické deprivaci v dětství.) Harlowovy opičky vychovávané bez matek vykazovaly v dospělosti celou řadu úchylek jak v sexuálním, tak v rodičovském chování. O samičkách praví Harlow, že jen výjimečně se je podařilo oplodnit přirozenou cestou, a o samečcích, že byli sexuálně "hopeless" čili beznadějní. Samičky, pokud mláďata porodily, chovaly se k nim vysloveně nemateřsky - odstrkovaly je, bily je, stavěly se nevšimavě k jejich potřebám, nereagovaly na zoufalou snahu oněch mláďat přiblížit se jim a hledat u nich ochranu. Tak nepřirozené, tak nemateřské chování to bylo, že - jak píše Harlow - ani otrlí ošetřovatelé zvířat v jeho laboratořích se na to nemohli dívat.

Jenomže pozor! Takovéto chování psychicky deprivovaných opičích matek (stejně jako ono "beznadějné" sexuální chování opičích otců), se objevilo jen tehdy, když nejenže byly vychovávány bez vlastních matek, ale když navíc ještě v době, která přibližně odpovídá našemu lidskému střednímu školnímu věku, neměly kontakt se svými vrstevníky. Byly izolovány od společnosti dorůstajících (my bychom řekli školou povinných) mláďat, nemohly si s nimi hrát, divočit, předvádět krkolomné koucky, zkrátka prožít onen úsek života přirozeným společenským způsobem. Tedy ne už v rodině, ale mimo rodinu - avšak ani ne v cizině a v izolaci, nýbrž mezi svými, a to vrstevníky.

*Nestačil tedy jenom jeden deprivací činitel, tj. nepřítomnost primárního mateřského vychovatele, ale musely se spojit dva činitele, tj. musela přistoupit ještě navíc izolace od přirozené dětské skupiny, a to v kritickém věku (!), aby se dostavil onen krajně nepříznivý výsledek, jímž byla hluboká porucha sexuálního a rodičovského chování.*

Náhodou jsem měl brzy nato jako pacienta jednoho mladíka s velmi podobnými sexuálními poruchami, o jakých mluvil Harlow, a s velmi podobnou historií. Nebylo tam sice opuštění matkou, ale zato takřka úplná izolace od přirozené dětské skupiny ve středním školním věku, neboť pro vážné srdeční onemocnění tento chlapec onu dobu "proležel". Jeden případ samozřejmě nic nedokazuje - nicméně bývá někdy znamením, přes které nemůžeme jen tak přejít.

Ale ještě zpět k Harlowovi. Že následky oné dvojí deprivace nemusí být osudovým prokletím, to se podařilo Harlowovi rovněž dokázat. Vystavil deprivací postižené "nemateřské" matky soužití s matkami normálními a mateřsky osvědčenými. A nema-

teřské matky při nových těhotenstvích, porodech a při nové péči o mláďata jako by od těch mateřských něco postupně odkoukaly a své dřívější nemateřskosti se zbavovaly. Ale to už je zase jiná věc. My uvažujme nadále o středním školním věku.

To, co jsem pozoroval u chlapce v SOS dětské vesničce, to jsem od té doby pozoroval vícekrát v tzv. přirozených situacích, ba i ve vlastní rodině, kde máme dosti početnou skupinu vnoučat velmi přirozeně rozdělenou co do pohlaví a věku a kde se děti často scházejí dohromady. Ovšem vesnička SOS je z našeho hlediska neocenitelným zdrojem poznatků. Tam se mezi "cizími" dětmi v "rodině" uměle vytvořené zcela přirozeně a velmi rychle vyvine tzv. sourozenecké tabu čili vzájemná sexuální nepřitažlivost dětí jednoho a druhého pohlaví. Děje se tu tedy to, co probíhá v normální vlastní rodině! Z cizích dětí se stávají sourozenci rodinným soužitím (v daném případě vskutku rodinným). Mám však zato, že to neplatí jenom pro zábrany a jevy negativní, tj. že se něco nedělá, nesmí dělat a že se určitá pudová tendence utlumí, nýbrž také pro oblast aktivit a jevů pozitivních, tj. že se něco dělá, že je to společensky žádoucí a že se tedy určitá dobrá pudová tendence nabudí. Starší pomáhají mladším, mají zájem o jejich vývoj (mohl bych o tom snést celou řadu historiek), trpí s nimi, když je někdo ponižuje, a perou se za ně, když jim někdo ubližuje, radují se z jejich úspěchů, ale také na ně žárlí, cítí se ublíženy, perou se s nimi atd. atd. - a ve středním školním věku tu pak zákonitě u nich máme typické rodičovské chování vůči malému dítěti.

Musím uvést ještě několik poznatků, které se mi zdají být zajímavé a které do naší úvahy zapadají.

Bohnická skupina pracovníků pod vedením docenta Z. Dytrycha prováděla rozsáhlý výzkum psychických následků rozvodu u dospělých i u dětí. Podchyceny byly všechny rozvody, které byly soudně projednávány v Praze v první polovině roku 1976. Nálezy potvrdily to, co jsme znali z klinické praxe, že totiž nejhůře snášejí rozvod rodičů děti ve středním školním věku. Tedy kupodivu nikoli v pubertě nebo po ní, jak se běžně laicky předpokládá, nýbrž před ní, v onom věku jinak relativně neproblematickém. A stejně tak je tomu s novým matčíným partnerem. Také toho přijímají děti ve středním školním věku nejhůře - chlapani samozřejmě hůře než dívky. (O nové partnerce otcové toho tolik nevíme. Výskyt těchto partnerek je zajisté neméně hojný než matčíných partnerů, ne-li hojnější, ale dítě jen výji-

mečně po rozvodu přichází do rodiny otce, takže tyto výjimky se ve výzkumu nedaly zobecnit.)

Vysvětlení pro tento jev máme nyní v onom probíhajícím procesu diferenciaci vlastní identity dětí podle pohlaví. Nový muž v rodině je nejen mužskou konkurencí u matky, ale také mužskou konkurencí u vlastního otce, s nímž dítě před tím žilo a podle jehož vzoru-nevzoru si nutně modelovalo svou pohlavní identitu. Pozoruhodným zjištěním v této souvislosti bylo, že ještě pět let po rozvodu (rozvod kolem šesti let dítěte a psychologické sledování v jeho deseti či jedenácti letech) děti v Testu rodinných vztahů Bene-Anthony v průměru dávaly významně více pozitivních voleb vlastnímu otci, s nímž nežily, než nevlastnímu otci či matčinu partnerovi, který v rodině zaujal jeho místo.

Že tyto nálezy mají praktické důsledky pro vlastní i nevlastní rodiny, pro rodiny "doplněné" i pro rodiny náhradní, je ovšem samozřejmé. Měly by mít důsledky i pro soudní rozvodovou praxi, ale to je věc složitější, do níž se zde hlouběji nebudeme pouštět.

Nemusíme se odvolávat na výzkumy, ale stačí rozhlédnout se kolem sebe nebo sáhnout do vlastních vzpomínek, abychom zjistili, že teprve od věku sedmi, osmi let, tj. přibližně od 2. třídy, se děti začínají za svou nahotu stydět. Chlapci se stydí před děvčaty a děvčata před chlapci. Ještě do 1. třídy to jde, aby se koupaly nahé - a pak to znenadání nejde. Ještě do první třídy se mohou chlapeček s holčičkou vodit za ruku, když jdou do školy. (A maminky to sledují se zálibením, "jak pěkně to vypadá!") Od 2. třídy výš by to byla zvláštnost. V první třídě mohou spolu sedět v lavici bez rozpaků - od druhé třídy si rozhodně raději sedne kluk s klukem a děvče s děvčetem. Paní učitelky ovšem pro tohle zrovna velké pochopení nemívají a více u nich platí estetické spárování chlapečků a holčiček než psychická podpora jejich mužské a ženské identity.

Ta podstatná a zásadní otázka po všech těchto exkurzích do teorie a praxe však zní, proč vlastně ve středním školním věku dozrávají a v plné síle se projevují zrovna dvě tak důležité životní funkce - diferenciaci identity podle pohlaví a rodičovské chování vůči malému dítěti. Definitivní odpověď samozřejmě nemám, ale všechno mi napovídá, že je tomu tak proto, že to nějak patří k sobě. Člověk to tak prostě potřebuje ve svém vývoji. Ostatně pokud jsem se mohl dovědět, je dozrávání těchto dvou funkcí v tomto věku něčím v lidstvu univerzálním, na kultuře víceméně

nezávislým - jen snad někde to bylo kulturou nebo zvláštnostmi civilizace potlačeno nebo zamaskováno.

Jestliže děvče přijímá vědomí svého ženství a chlapec vědomí svého mužství ještě před svým fyziologickým pohlavním dozráváním, znamená to, že funkce psychická předchází funkci fyziologickou. Mám zato, že je to jen další svědectví o určitém obecněji platném vývojovém principu. V některém dalším eseji se pokusím ukázat např. na to, že u kojence se napřed vytvoří specifický citový vztah k mateřské osobě a strach z cizích lidí čili určitá psychická vázanost v 7. a 8. měsíci, a pak teprve na úrovni fyziologické přijde schopnost pohybu z místa, napřed po čtyřech a pak po dvou - v 10. až 12. měsíci. Napřed je dítě citově vázáno na matku, než mu jeho tělesný vývoj dovolí vzdálit se od ní. Napřed je zajištěno psychicky, než je fyzicky schopno vystavovat se nebezpečí, že se ztratí, že si ublíží, že je někdo ukradne atd. Příroda, jak jsme už i jinde viděli, pojišťuje potomstvo ohrožených druhů, k nimž člověk nepochybně patřil, nejméně dvakrát. Také v našem případě funkce psychické mají význam existenčně "ochranný". Mají zabránit, aby pokroky fyziologické nebyly "utržené", aby nebyly svébytné, aby neprobíhaly bez kontroly, aby neškodily. A poněvadž v našem případě jde o funkce zvláště důležité, ba pro lidský rod životně důležité, tj. o funkce rozmnožovací, je také jejich psychické zajištění jednak vývojově předloženo a jednak zdvojnásobeno.

Je-li tomu tak - a já jsem přesvědčen, že tu máme docela slušné, rozumné, zdůvodněné výkladové schéma - pak bychom měli ovšem svůj život a výchovné vedení dětí zařizovat tak, aby to těmto poznaným životním principům neodporovalo, nýbrž aby to bylo s nimi pokud možno v souladu.

*Prakticky to znamená dát dětem příležitost ke kontaktu s druhými dětmi. Z tohoto hlediska má specifický význam už mateřská škola a pak tím více škola obecně vzdělávací čili obecná. Škola zajisté není jenom místem výuky, nýbrž také místem společenského života dětí. To ostatně moc dobře věděl už J. A. Komenský. A srovnajme si s tím postoj mnohých dnešních rodičů a učitelů, kteří soudí, že ve školním věku "učení je ze všeho nejdůležitější a na nic jiného nemá mít dítě ani čas, ani pomyslení!" Jenomže jak jsme viděli, "škola života" má svá práva a své nároky, kterým sice ta škola s lavicemi a učebnicemi nerozumí, ale které přece jen musí respektovat. Je samozřejmě nevýhoda, že v dnešní škole chybí dětem mužské vzory a že je tu jednostranná*

převaha vzorů ženských. S tím ale pro nejbližší budoucnost asi nic nenaděláme. Je proto nutné myslet na to, aby se dost mužských vzorů dostalo dětem v jiných formách a v jiných institucích. Dříve klasickým vzorem takové instituce býval Sokol, neboť tam děvčata ve školním věku cvičily ženy a chlapce cvičili muži. (Což takhle obnovovat Sokol právě z tohoto hlediska!) Máme tu ale Skaut, máme mnoho nejrůznějších sportovních, turistických, zájmových, ba i církevních organizací - pamatujme jen, že tu jde o mužsko-ženskou diferenciaci u chlapců a děvčat a že to je pro život možná důležitější, než co si všechny tyto organizace berou za svůj úkol.

Nyní je asi také jasnější, jak nerozumné a výchovně vpravdě zcestné je držet dítě bez kontaktu s druhými dětmi jen proto, "aby se nezkazilo... aby se neodcizilo... aby předčasně nedospělo". Zkušenost říká, že právě takovéto skleníkové květinky později snáze a bez obrany nalítnou na přílišné lákadlo, jakým je mužskost a ženskost ve formě adolescentní družnosti. Proč? Protože nebyly pojištěny zdravou mužskou a ženskou identitou utvořenou v době středního školního věku. Poznat v tomto věku dobře druhé děti znamená mít i dobrý základ pro porozumění druhým lidem v době dospělosti.

A stejně tak to ovšem platí o schopnosti plodit děti bez zajištění psychickou schopností chovat se k malému dítěti specificky lidským způsobem, tj. rodičovsky - své malé dítě přijmout a mít v něm zalíbení. Že se tato schopnost může psychickou deprivací utlumit či poškodit, to víme už dávno. *Proto je tak důležité, aby děti měly v rodinném životě příležitost stýkat se s malými dětmi i s dětmi odrostlejšími, a ovšem i s dospělými, kteří se chovají mateřsky a otcovsky, i s generací prarodičů a dnes častěji už i praprarodičů* (nechť jsou nám ve zdraví dlouho zachováni!).

Ale o tom jsme mluvili již v prvním eseji - teď to můžeme tedy jen potvrdit a zdůraznit.

#### Literatura

Dytrych Z., Schüller V., Prokopec J., Matějček Z.: Problémové rodiny. Praha, VÚPs 1981.

Langmeier J., Matějček Z.: Psychological Deprivation in Childhood. Brisbane, University Press, New York, J. Wiley 1975.

Matějček Z., Langmeier J.: Výpravy za člověkem. Praha, Odeon 1981.

Stern D.: The First Relationship: Infant and Mother. Glasgow, Fontana Open Books, W. Collins 1977.

Vodák P. a kol.: Problémy osvojení dětí. Praha, SPN 1967.

## Zajištění

V předchozí kapitole o středním školním věku jsem si kladl otázku, proč zrovna v tomto vývojovém období se objevují dvě společensky tak významné funkce předznamenávající věk dospělý, tj. identita podle pohlavní příslušnosti a rodičovské chování vůči malému dítěti. Odpovídal jsem, že tu jde patrně o nějaký obecnější princip etologie člověka. Že totiž funkce, jež se uplatní na vyšším stupni vývoje, jsou připravovány mnohem dříve a že tato příprava je zajišťována v jakémsi "chráněném" prostředí, tj. v "chráněné" psychosociální atmosféře. Prostě aby byla snížena možnost, že člověk na onom vyšším stupni vývoje takzvaně nalítne, dostane se zbytečně do těžkostí nebo že bude ohrožena jeho vlastní existence či existence jeho potomstva.

Jenomže nad touto věcí jsem já sám začal uvažovat nikoli ve spojitosti se středním školním věkem, ale ve spojitosti docela jiné. A o to mi jde právě v této naší úvaze.

Jednoho dne mi to "naskočilo" - a zažil jsem při tom onu zvláštní, jedinečnou, vždy originální a osobitou intelektuální radost z objevu. Asi jsem nebyl sám, kdo na tohle přišel, a rozhodně ne první (vždyť mně se to přihodilo teprve kdysi na jaře 1992). Ale onen zážitek intelektuální radosti je něco natolik hlubokého a mocného, že by mi nebylo dobře, kdybych se o něj aspoň takhle s někým nepodělil. A tak tato úvaha pohovoří vlastně o dvou věcech - o tom naznačeném přírodním principu a o povznášejícím zážitku z objevu. Ostatně obojí patří do psychologie, i když každé z jiného konce.

Psychologií časného dětství jsem se zabýval od začátku své psychologické kariéry. Přeložil jsem už v padesátých letech Gesellovu "Developmental Diagnosis" (1947), napodobil jsem Valentina a dělal si zápisky o vývoji našich vlastních tří dětí (u prvního velmi podrobně a u posledního pohříchu už dosti mezerovitě), vyšetřil jsem mnoho zdravých dětí a ještě více dětí postižených, vyšetřoval jsem malé děti z rodin i z kojeneckých ústavů a dětských domovů (vzpomínám vděčně zvláště na dětský domov pro batolata v Mladé Boleslavi, na jeho dětské lékařky a

primáře nemocnice, na sestru vedoucí, sestry-vychovatelky, paní kuchařku-umělkyni a další), přednášel jsem o tom psychologům a pediatrům, dělal jeden film s Jindřichem Fairaizlem... Zázemí jsem tedy měl, ale kde nic tu nic, objev žádný!

Ten se pak dostavil jaksi sám od sebe jednou při psaní článku. Sestavoval jsem si časovou posloupnost jednotlivých vývojových "zisků" kojence, a to ne tak, jak je tradičně vidí lékař, ale jak je vidím já jakožto psycholog. Za sebou mi tedy defiluje první úsměv dítěte, pak mnoho jeho úsměvů (a pak hlasitý smích, což je ovšem něco docela jiného než úsměv), pak zrakové ovládání prostoru kolem, pak přijde uchopování předmětů, což psychologicky znamená, že se dítě začíná "zmočňovat světa" svým vlastním úsilím - pak je tu sedmý a osmý měsíc se svým typickým "specifickým citovým vztahem k mateřské osobě" (či mateřským osobám) a téměř hned nato, asi s měsíčním odstupem, "specifický strach z neznámých lidí" - potom teprve následuje výrazný pohyb z místa čili lokomoce, když dítě začne lézt po kolínkách. Začíná vývojová epocha, v níž dítě proniká do fyzikálního prostoru tohoto světa - po čtyřech, po dvou, běh a skok, trojkolka, koloběžka, kolo, automobil atd.

Povšimněte si, prosím - *na začátku je úsměv dítěte!* Je to mocný prostředek, jímž dítě neomylně "přitahuje" a k sobě "váže" svého dospělého primárního vychovatele čili "svého člověka". Pláč dítěte nás také neomylně přitahuje, ale naplňuje nás úzkostí, takže je-li ho moc a trvá-li dlouho, nutně nás unavuje, vyčerpává, odpuzuje. Úsměv nikdy. Ten v kategorii pozitivních podnětů patří mezi ty nejpozitivnější. Sotva kdo z nás by také odolal, aby úsměv neopětoval, když se na něho takovéto malé dítě usměje. A od této směny úsměvů, houkání, broukání, "povídání" a všeho toho pozitivního, milého a příjemného v komunikaci dospělého s malým dítětem začíná nová etapa vzájemného vztahu, nová etapa vázanosti jednoho k druhému. V daném případě specifické vázanosti dospělého k dítěti.

*V sedmém měsíci* (v průměru - u některého dítěte dříve, u některého později) dozrává proces opačný. *V plné síle se objevuje vázanost dítěte k dospělému*, tj. k mateřské osobě. Dobře to ukázali už Schaffer a Emersonová (1964). Dítě v té době najednou protestuje, když matka jde kolem a nevšimne si ho, když se mu ztratí z dohledu, když je někam odloží, aby na ni počkalo, když má jít spát atd. Mateřské osobě dává nyní zřetelně přednost před ostatními. Dožaduje se jí ve chvílích tísně, ale také ve chvílích

pohody, aktivně se snaží získat si a udržet její pozornost - juká na ni, "doráží", koketuje, čtveračí.

*V osmém měsíci se pak stejně tak v plné síle objevuje tzv. specifický strach z cizích lidí.* Intelektivní vývoj postoupil totiž natolik, že dítě rozlišuje "to známé" od "toho neznámého", přičemž to známé je bezpečné a to neznámé je nebezpečné. Je to zajisté velice účelný přírodní mechanismus, protože v přírodních podmínkách v onom "neznámém" opravdu může být skryto smrtelné nebezpečí. Ostatně všechny možné pohádky varují děti před neznámým - před lesem a vlkem, před vodou, před pustinou, před propastí, před "světem", ale také před neposlušností, neboť neposlušnost znamená pouštět se na neznámou cestu, neověřenou a nezajištěnou zkušeností předchozích generací, jakož i moudrostí dnešních dospělých.

Tady se tedy setkáváme s fenoménem úzkosti v jeho rozvinuté psychické podobě - a setkáváme se ovšem i s fenoménem obrany proti úzkosti, jež bude hrát v našem dalším životě mimořádně důležitou úlohu. Neznámé budí úzkost a nejistotu - známé poskytuje jistotu a pocit bezpečí, přičemž ta nejspolehlivější ochrana před úzkostí je blízkost (přítomnost) toho, ke komu má dítě svůj specifický citový vztah. (Nezapomeňme, prosím, že dítě je "ein ehemaliger Tragling".)

To všechno tedy znamená, že nyní kolem sedmého a osmého měsíce je tu vztah na kvalitativně vyšší úrovni, tj. nejen vztah dospělého k dítěti, ale také dítěte k dospělému - čili vzájemnost.

Tento vztah, tato nová vázanost se tu tedy objevuje o měsíc či dva dříve, než je dítěti dána možnost fyzicky se z blízkosti "svých lidí" vzdálit - dříve než může po kolínkách někam utéci, někam vlézt, někde se ztratit. Dříve je tu úzkost z neznámého, než dítě dostane možnost fyzicky to neznámé objevovat a poznávat! (Což je jiná, neméně dravá vývojová síla.)

Něco velmi podobného jako v kojeneckém věku můžeme pozorovat hned o vývojovou fázi výš, tj. ve věku batolecím a pak předškolním.

*Ve druhém a třetím roce života dítěte se rozvíjí tzv. "rodinná identita".* Dítě už ví, že není s mateřskou osobou jedna bytost, a zpravidla ví také, že mateřských osob je kolem dokola více (otec, babičky a dědečkové, sourozenci atd.). Ví, že něčí je, že k někomu patří, že tady jsou "jeho lidé", na které je spolehnutí. (A jak tíživé, ba tragické to je, když na ně spolehnutí není!) Vždycky jako příklad uvádím onu hříčku, kterou mnohde v rodi-

nách dospělí s dítětem hrají. Ptáme se dítěte: Co jsi mámino? - a ono odpoví: Zlato! - Co jsi tátovo? Rošťák! - Co jsi babičky? Ovečka! - atd. Dítě je nějak přijímáno, nějak mu dáváme najevo jeho význam a hodnotu, jaké má místo ve společenství svých nejbližších. Však v této době také dítěti více říkáme, "to a to jsi ty", než co má dělat nebo nedělat. (Ty-ty-ty - ty jsi ošklivý kluk, takhle se pokakávat. - To jsi už velká holčička, že sis to tak pěkně uklidila. - Ty jsi mámina pomocnice. - Ty jsi holka uřvaná.)

*U batolete se zcela výrazně již ve druhém roce vytváří vědomí domova.* Nejprve jako příslušnosti ke společenství lidí známých, bezpečných, spolehlivých, s nimiž se žije. To znamená, že se s nimi jí, spí (pozor, spát s někým znamená, že mu dítě věnuje důvěru jakožto dárci bezpečí - je to tedy svým způsobem vyznamenání), že se s nimi hraje, povídá, dělá se legrace a někdy odvázaně i psí kusy. Teprve k těmto lidem patří domov jakožto místo - tedy věci, nábytek, životní prostor, kam "jeho lidé" přicházejí a odkud odcházejí a kde se děje všechno to, o čem jsme mluvili. Teprve s lidmi patří tedy naše dítě na nějaké místo, kterému je možno také říkat domov. (Pojetí domova se pak ve vývoji dítěte rozšiřuje i na blízké a vzdálenější okolí, na kraj a zemi a vlast, pro niž básníci dříve užívali docela výstižného synonyma "domovina".)

Je tu tedy opět několikerá vázanost, několikerá záruka pocitu bezpečí a jistoty. Jediným bezpečným místem na světě není však už jenom náruč matky (nebo toho, kdo z hlediska dítěte přijal její životní roli), ale daleko širší a hlubší prostředí domova. Nyní by tedy zákonitě podle mé teorie měla ve vývojovém sledu přijít fáze, kdy je dítěti dána možnost uvolnění - kdy, majíc zajištěnu nejen svou fyzickou, nýbrž také sociální existenci rodinou a domovem, se dítě může vydat za poznáním nejen fyzického světa, nýbrž také a především světa sociálního.

A kupodivu, je tomu tak! Vychází to!

*Ve čtvrtém roce vstupuje na vývojovou scénu našeho dítěte dětská společnost, tj. druhé děti, cizí děti, vrstevníci.* Příznačné je, že to jsou právě druhé děti, tj. generace, z níž si bude naše dítě jednou vybírat přátele, spolupracovníky, milence, manžela, druhého rodiče pro své děti atd. Tedy společnost, v níž si musí najít své místo, v níž se musí nějak uplatnit, osvědčit, zakotvit. To znamená, že jí musí také poznat a že si postupně musí vypracovat

metody a strategie, jak s ní komunikovat. (A co je právě s tímhle obtíží a těžkostí, to vědí kliničtí psychologové až moc dobře!)

Do tří let, tj. v době výrazné vázanosti na rodinu, převládá u dětí tzv. hra paralelní. To znamená, že děti mají sice rády společnost druhých dětí, ale zpravidla jenom na chvíli a jenom tak, aby jim ty druhé děti do jejich vlastní hry nezasahovaly. (Jak to výstižně vyjadřuje rčení "každé na svém písečku".) Od čtvrtého roku výš přichází ke slovu hra kolektivní, která už předpokládá souhru a spolupráci. Na jednom písečku si teď mohou docela dobře hrát třeba čtyři děti, z nichž dvě dělají tunel, jedno jej dláždí kamínky a čtvrté už připravuje autíčka, která tudy budou jezdit.

Nyní je nám zajisté jasný i rozdíl mezi jeslemi a mateřskou školou. Jesle, jak často opakují, jsou zařízením pro potřebu dospělých. Děti samy by si je nevymyslily. Mateřská škola je však zařízením pro děti - a děti je vskutku potřebují. Jestliže je nemají, musí se pro ně vymyslet něco náhradního. Jesle úroveň sociálního vývoje dítěte předbíhají, mateřská škola jí odpovídá.

Aby mohlo tedy dítě postoupit do vyššího stadia společenského vývoje a osvojit si vlastnosti, postoje a strategie, které bude dál v lidském pospolitém životě velice potřebovat, musí se z předchozí výhradní vázanosti na rodinu uvolnit. Jenomže, jak už víme, žádné takové vývojově nutné uvolnění se nesmí dít bez náležitého vývojového zajištění. Bylo by to nebezpečné. V kojeneckém věku tu hrozilo nebezpečí, že by se mohlo fyzicky ztratit nebo že by si mohlo fyzicky ublížit. Nyní ve věku předškolním a pak dále školním je nebezpečí, že by se mohlo ztratit, utéct, ublížit si, "zkažit se" psychicky a morálně. Musí se naučit poznávat společenskou nebezpečí, která by je mohla ohrozit.

Už v eseji o středním školním věku jsem připomněl, že děti vychovávané jako skleníkové květinčky bez náležité komunikace s dětskou společností mnohdy v době adolescence naletí jako múra do ohně do nevhodné party. Tak tedy o tom se rozhoduje o dvě vývojová patra níž! - tehdy když dítě do dětské společnosti vstupuje a když se v ní zabydluje. Podmínkou úspěchu však je, aby mělo ve svém domově zázemí, kam by se mohlo vždy citově vracet a kde by získávalo vždy novou výzbroj pro své výpravy do neznáma své lidské vrstevnické společnosti. Je to něco takového, jako když letadlo ze své základny startuje k průzkumnému letu nebo snad lépe jako když expedice přírodovědců podniká z bezpečného tábora výpravy do neznámého pralesa.

Nakonec tedy ještě jednou, v čem spočívá můj "objev": *u dítěte se napřed objevuje citová vázanost k mateřské osobě a strach z cizích lidí a pak teprve lokomoce - napřed citová vázanost k rodině a k domovu a pak teprve vstup do sociální skupiny vrstevníků.* Zní to velmi jednoduše a samozřejmě, ale je to podle mého mínění a zkušenosti vskutku podstatný a životodárný vývojový mechanismus. Měli bychom jej tedy střežit, chránit, opatrovat jako to příslovečné oko v hlavě!

#### Literatura

Gesell A., Amatruda C. S.: *Developmental Diagnosis*. New York, Hoeber 1947.

Schaffer H. R., Emerson P. E.: *The Development of Social Attachment in Infancy*. Monogr. Soc. Res. Child Dev., 29, 1964.

Valentine C. W.: *The normal child and some of his abnormalities*. Harmondsworth, Penquin Books 1968.

## Ještě o radosti z objevu

Není tomu tak dávno, co jsme šli dosti smutní s doc. Srncem ze schůzky, kde se jednalo o zrušení Psychologického ústavu ČSAV v Praze, a připomínali si něco z těžkých dob naší psychologie v letech padesátých a šedesátých. Tehdy jsme začínali - a bylo nás jen pár. Mladší kolegové o tom vědí už jen málo a ti nejmladší vůbec nic. A přece ledascos by jim mohlo přinést nějaké poučení a nějakou inspiraci, neboť "historia est magistra vitae".

Napadlo mne to, zrovna když jsem si oživoval v paměti těch několik vlastních zážitků intelektuální radosti z objevu. Ano, nestalo se mi to mnohokrát v životě - a když, tak to nedosahovalo té nejvyšší intenzity. I tak to ovšem stálo za to a bylo to něco vskutku povznášejícího. Nejčastěji se tento pocit dostavoval, když se mi podařilo dostat se na kloub nějakému hodně zamotanému individuálnímu případu pacienta, což je něco jako psychologická detektivka. Ale stalo se mi dvakrát v životě, že jsem zažil intelektuální radost opravdu zvláštní a mimořádnou, což je pro mne znamením, že by se v těchto dvou případech snad také něco zvláštního mohlo skrývat a že by se na ně nemělo zapomenout. Shodou okolností v obou případech jsem to nebyl já, kdo na něco přišel - já jsem byl jenom u toho a nějak jsem tomu napomohl. Kupodivu tohle k té velké, mimořádné, originální a nezapomenutelné radosti docela stačí. Někjak objevitelské sobectví či objevitelská závist se nedostavily.

První případ se stal na samém začátku šedesátých let. Tehdy jsme s docentem Langmeierem shromažďovali materiál pro "Psychickou deprivaci v dětství" (v prvním vydání vyšla v r. 1963). To jsme oba měli za sebou více než deset let klinické a poradenské praxe a vyšetřování dětí v dětských domovech všech tehdy existujících typů. Nápad patřil docentu Langmeierovi, jeho byl také rozvrh celé studie. Vyznal se v teorii, dovedl jít do hloubky, znal dokonale literaturu - a kdo se do té knížky dnes podívá a vezme v úvahu, jaké jsme tehdy měli pro styk se západní cizinou podmínky, uzná asi, že je to přehled imponující... (Všiml si toho tehdy jen profesor Cyril Stejskal a profesor Václav

Příhoda.) Já jsem mu jen přihrával svými poznatky a zkušenostmi z dětských domovů, jejichž prostředí jsem znal patrně důvěrněji.

Mnoho jsme se toho spolu už napřemýšleli, mnoho nadiskutovali, mnohé navrhli a zase zavrhli, materiálu literárního i vlastního jsme měli dost, ale pořád tomu něco scházelo. Stalo se jednoho večera, že jsem Josefu Lagmeierovi vyprávěl o svých poznatecích z dětského domova pro batolata v Mladé Boleslavi, ze zvláštních dětských domovů a z domovů s tzv. zvýšenou výchovnou péčí v Liběchově a v Načeradci. Moje nálezy nevykazovaly velkou jednotu, ale přece jen některé děti si v nich byly více podobné než jiné. Ale já, který jsem všechny tyto děti znal, jsem viděl především jejich obličej, jejich akce a reakce, jejich počínání při hře, při jídle, při práci se mnou, v komunikaci s druhými dětmi a s vychovateli. Díval jsem se moc zblízka, takže jsem pro samé listí neviděl stromy, natož les. Líčil jsem tedy, co jsem viděl a slyšel, co jsem vyzoroval sám a na co jsem se vyptal. A teď to přišlo! Vlastně muselo přijít, protože docent Langmeier je duch koncepcí. Skrze mé listí dovedl vidět stromy a rozlišit několik jejich druhů - a co více, postřehl, že tvoří jeden smíšený les. Prostě na místě dal psychické deprivaci teoretickou základnu a konkrétní živou podobu.

Znělo to asi takto: John Bowlby (1951) nemůže mít pravdu v tom, že by tu šlo o jeden jednotný deprivací syndrom, stálý a neměnný. (Že není osudovým prokletím, ale že je z něho možný únik při uplatnění náležitých terapeutických a výchovných opatření, to byla další nová originální myšlenka, která přišla jako logický důsledek té první.) Vyskytuje se zajisté individuální variabilita následků deprivací podmínek, v nichž děti žijí. (Budiž řečeno, že jsme měli tu "výhodu", že prostředí dětských domovů u nás zůstávalo celých prvních patnáct let dalekosáhle uniformní. Pro děti to ovšem byla právě jedna z podstatných deprivací podmínek.) V této individuální variabilitě se dají rozlišit určité typy postižení dítěte psychickou deprivací - a to v závislosti na tom, jaké děti do interakce s deprivacími podmínkami vstupují, tj. jakého temperamentu, jaké povahy, jakého osobnostního profilu jsou. Nejde o jednostranný přímý vliv deprivací podmínek, nýbrž o interakci dítěte s těmito podmínkami. A z této interakce je pak možné vyloupnout oněch několik typů deprivované dětské osobnosti - typ relativně dobře přizpůsobený, typ pasivní, typ sociálně hyperaktivní, typ so-

ciálně provokující a typ patologicky hledající náhradní uspokojení za neuspokojení některé základní psychické potřeby.

Pak už stačilo přiložit na tuto typologii schéma základních psychických potřeb, jež měl docent Langmeier připraveno na podkladě svých úvah a literárních pramenů - a multifaktoriální koncepce psychické deprivace v dětství byla na světě. Snad během jedné půlhodiny! Pak to samozřejmě trvalo ještě nepočítaně hodin, než se všechno dalo do figury a všechno skloubilo dohromady, ale to už byla vcelku snadná a radostná práce.

Tak tohle tedy docent Langmeier vymyslel - a pro mne, který jsem u toho asistoval a mohl celý jeho myšlenkový postup sledovat, to byl zážitek nad všechna dramata, co jsem viděl v divadle. Vskutku všechno zapadalo do sebe - teorie potřeb, jejich vývojová hierarchie, moje zkušenosti s dětmi, představa terapeutické pomoci atd. Bylo to nahlédnutí obecné zákonitosti psychických dějů v lidském světě čili jakýsi dotyk absolutna.

Proti unifaktoriální teorii Bowlbyho znamená Langmeierova koncepce rozhodný pokrok a přínos k obecné psychologické teorii. A navíc - což bylo pro nás obzvláště povznášející - stalo se tak na podkladě svým způsobem jedinečného případového materiálu, který byl získán u nás v Československu, a to v době, která se stavěla k psychologii z ideologických důvodů krajně nepříznivě. (Však z toho měl docent Langmeier také pořádné těžkosti, které dnešní mladé generaci mohou také znít našťástí už jen jako pohádka.) Vyjádřili to pro nás lichoťivě ve svých recenzích a komentářích později i takové osobnosti jako Harry Harlow a Stella Chessová v USA nebo John McLeod v Kanadě. A sám John Bowlby, když shlédl film "Děti bez lásky" (režisér Kurt Goldberger, 1963) dokumentující ideu psychické deprivace na podkladě československých studií, prohlásil doslova, že "je to to nejlepší, co na dané téma bylo doposud uděláno".

Naše knížka měla tři česká vydání, anglickou verzi, německou verzi a nakonec v r. 1983, tj. za dvacet let po prvním českém vydání, i vydání ruské ve stotisícovém nákladu. Pokládali jsme za největší úspěch našeho života, že naše poznatky a názory směřující vysloveně proti kolektivistické výchově dětí pronikly za ideologickou bariéru Sovětského svazu. Zpětné vazby se nám odtamtud dostalo především z baltských republik, z Arménie, z Gruzie, ale snad i v samotném Rusku to bylo k něčemu dobré v době, kdy se ideologické sevření začínalo uvolňovat. (Mezi jiným se tam např. ujala i myšlenka SOS dětských vesniček.)

Druhý případ je v mnohém podobný. Došlo k němu někdy v polovině sedmdesátých let. Pracoval jsem tehdy v bohnickém týmu docenta Z. Dytrycha na výzkumu dětí narozených z prokazatelně *nechtěného těhotenství*. Dr. E. Stupková měla vynikající nápad a možnosti, dr. V. Schüller iniciativu a vytrvalost, americký přítel dr. Henry P. David mezinárodní styky, doc. Dytrych organizační a výzkumné zkušenosti, přičemž námět studie byl takový, že patrně nikde jinde na světě by se nedal uskutečnit. To činilo od začátku celou studii něčím mimořádně přitažlivým.

Zkoumaný vzorek dětí čítal více než 200 jedinců a pečlivým párovým výběrem mu byla přiřazena kontrolní skupina, shromážděna byla spousta údajů na tomto výzkumném šetření závislých i nezávislých, postarali jsme se o to, aby nikdo z vyšetřujících nevěděl, které dítě patří do skupiny výzkumné a které do skupiny kontrolní, počítačové zpracování prováděli mimořádně znalí odborníci. Všechno vypadalo tedy velmi nadějně.

Já jsem měl mezi jiným na starosti zpracování nálezů, jakož i jejich interpretaci vzhledem k pracovním hypotézám. Práce mi to dalo hodně, ale ať jsem s tím prováděl jakákoliv kouzla, nevycházel mi žádný imponující rozdíl mezi skupinou dětí nechtěných a skupinou kontrolní. To by samozřejmě nevadilo a byl by to sám o sobě pozoruhodný a velice závažný nález, jenomže všichni, kdo jsme na výzkumu pracovali, jsme byli přesvědčeni, že běžné srovnávání jedné skupiny s druhou neříká všechno a hlavně že neříká to pravé. Rozdílů tu bylo mnoho a všechny ve směru očekávání, avšak statistické významnosti dosahovalo jen několik málo z nich. Čili jen několik málo údajů říkalo, že nechtěné děti to mají na světě o něco horší než děti svými rodiči aspoň neutrálně přijímané. Velká většina dalších rozdílů v neprospěch nechtěných dětí mohla být v řeči statistických formulí docela dobře jen dílem náhody.

Probírali jsme to s docentem Dytrychem, dr. Schüllerem a s inženýrem Rothem horem dolem. Zamýšlel se nad tím s námi i dr. Luděk Kubička, psycholog nad jiné výzkumně zkušený, metodologicky znalý a ovšem i nad jiné přísný. Ten nám poradil, abychom si vytvořili jakýsi shrnující skór, který by zahrnoval ty ukazatele (proměnné), o kterých my jakožto praktičtí kliničtí pracovníci na podkladě svých znalostí a zkušeností můžeme říci, že ukazují nyní u dítěte něco špatného či problematického, nebo že věští nepřijemnosti do budoucna. Jakožto přísný metodolog připomněl, že se přitom nesmíme řídit svými nálezy (ba lépe by

bylo, kdybychom je vůbec neznali). Nesmíme vybírat jen to, co mezi skupinami v počítači diferencuje, ale musíme pracovat nezávisle!

Poslechli jsme ho, dali hlavy dohromady a nakonec se shodli na šedesáti ukazatelích, z nichž každý představuje jeden "špatný bod". Součet těchto "špatných bodů" u každého jednotlivého dítěte dává pak jeho "skór maladaptace". Dohodli jsme se i na kritériích - např. když dítě má špatné známky ve škole při inteligenci průměrné nebo nadprůměrné, když v sociogramu je žádný spolužák nevolí za kamaráda, když učitel je hodnotí nepříznivě (buď jako příliš "vlezlé", nebo příliš "odtažitě"), když matka je hodnotí jako mimořádně neposlušné, když je často nemocné, když má mnoho drobných úrazů atd. Dokonalí andělé neměli žádný špatný bod - nejvyšší skór získal jeden chlapec s dvaatřiceti body.

Měli jsme tedy v rukou měřítko, které se nedalo sice používat univerzálně, ale které bylo vskutku jako dělané pro naše vyšetřovací metody a pro údaje získané v tomto výzkumu. Několik dní jsem počítal každému experimentálnímu i kontrolnímu dítěti jeho skór maladaptace a s napětím jsem čekal, co vyjde. A vyšlo! Doporučení dr. Kubičky bylo ve své prostotě vskutku geniální - totiž poradil nám přesně to, co to potřebovalo. (Ostatně, je to skoro pravidlo, že nejlepší nápady bývají docela jednoduché - jenomže přijít na ně! - a v tu pravou chvíli!) Nakonec jsem nakreslil výslednou křivku. Z té už velmi názorně vyplývalo, že ne jeden, dva, tři, či několik málo výrazných a významných znaků charakterizuje "nechtěné děti" tak, abychom je podle těchto znaků mohli mezi ostatními poznat. (To by se to diagnostikovalo!) Ale jsou to desítky drobných odchylek, které teprve ve svém součtu či sumě (naš americký přítel Henry David to vyjádřil anglicky "in aggregate") dávají jednu velkou odchylku a jednu velkou nevýhodu pro děti, které na začátku života nebyly "svými lidmi" pozitivně přijímány. Že tomu je vskutku tak, to pak ukázalo další sledování těchto dětí do jejich dospělosti.

Tyto děti nejsou tedy na úrovni individuálního šetření dobře poznatelné - poznatelné jsou jenom jako skupina. Naše nálezy platí pro tuto skupinu - a poněvadž její výběr byl prováděn na podkladě dobře definovaných kritérií, možno je generalizovat a vztahovat na celou populaci "nechtěných dětí", jejichž počet u nás dosti realisticky odhadujeme asi na 10%. Z našeho grafu je současně také zřejmé, že mnoho původně nechtěných dětí se

dále vyvíjí stejně dobře jako velká většina dětí kontrolních. Odpovídá to běžné zkušenosti, že z nechtěného těhotenství se může narodit dítě už vysloveně chtěné, přijímané, milované. Jenomže stejně tak je zřejmé, že tohle zdaleka není pravidlem a že na nějaký samovolný přírodní mechanismus v této oblasti nelze spoléhat. Průměrné hodnoty skóru maladaptace skupiny "nechtěných" jsou přece jen ve srovnání se skupinou kontrolní posunuty sociálně nevýhodným směrem statisticky velmi významně, tj. vysoce nenáhodně. Z toho pak plyne jednoznačný závěr, že jde o záležitost, kterou by měla vzít vážně za své každá státní sociální politika, tedy i ta naše!

Nakreslil jsem křivku skóru maladaptace - a zmocnila se mne ona povznášející intelektuální radost z objevu - ne mého, ale Kubičkova. Chápu dnes docela dobře proč Archimedes po svém objevu vyskočil tak jak byl z vany a běžel přes celé Syrakusy ke králi Hieronovi, aby mu o tom pověděl. Já jsem se zachoval přízemněji, jak to odpovídá našim poměrům. Běžel jsem jen za svou ženou, kterážto - chudák - musela vyslechnout můj vzrušený nesouvislý výklad končící ujištěním, že "tahle křivka půjde do světa".

No, a šla! Výzkum získal značný mezinárodní ohlas - především ve Světové zdravotnické organizaci, v USA, ve skandinávských zemích, v Německu. Knížka o psychosociálních následcích nechtěného těhotenství, na níž jsme se podíleli, vyšla v angličtině, v němčině, ve španělštině v Mexiku a byla přeložena i do gruzínštiny (ale co se s tím textem stalo, to jsme se zatím nedověděli). Článků v různých časopisech o tom vyšlo ke stovce. Ukázalo se ale, že nápad dr. Kubičky lze dobře využít i v dalších našich studiích, jejichž předmětem se staly děti vyrůstající za méně příznivých či aspoň za problematických psychosociálních podmínek ve vlastních rodinách. Počítali jsme tedy skór maladaptace dětem otců-alkoholiků, dětem narozeným nemanželsky a dětem z rozvedených rodin. Na podkladě nálezů získaných v těchto studiích jsme pak mohli formulovat koncepci psychické subdeprivace jakožto mírnějšího vydání deprivace klasické. Nejde tu o psychické strádání dětí vyrůstajících trvale v zařízeních kolektivní výchovy, nýbrž o psychické strádání dětí vyrůstajících ve vlastních rodinách, a to velkou většinou navenek zcela nenápadných, takže by tam žádná sociální služba nezasahovala. Tím závažnější celospolečenský problém to ovšem je!

Ale o tom jsem se podrobněji zmínil už ve vstupním eseji "Co potřebuje malé dítě?"

### Literatura

- Bowlby J.: Maternal Care and Mental Health. Geneva, WHO 1951.  
Dytrych Z., Matějček Z., Schüller V.: Nechtěné děti. Zprávy č. 24. Praha, VÚPs 1975.  
Langmeier J., Matějček Z.: Psychická deprivace v dětství. Praha, SZN 1963.  
Langmeier J., Matějček Z.: Psychičeskaja deprivacija v detskom vozraste. Praha, Avicenum 1984.

### Tvářím se, tváříš se, tváříme se

---

Nechtěl jsem hned v nadpisu použít slova "mimika" a těžko jsem vymýšlel jak je obejít. Nemáme dobrý český výraz, kterým bychom to slovo přeložili. Slovník cizích slov praví, že "mim" rovná se herec a že "mimika" je doprovázení řeči výrazem tváře nebo i pohyby a gesty a že jde zpravidla o vyjádření vnitřního hnutí. Budeme-li dále mluvit o mimice, vezte, prosím, že to bude moc málo o té, která doprovází řeč, zato více o té obecné a na řeči nezávislé.

*Mimika zřejmě patří do repertoáru zcela specifických lidských projevů*, jako je řeč a úsměv a smích a několik dalších podivuhodných věcí, které dostal člověk do vínku, když se ucházel o místo na slunci.

Řečí mluvíme, tj. řeč svými mluvidly vytváříme či produkuje-me. Většinou napřed myslíme a pak to říkáme. Řečí dovedeme vyjádřit nesmírné množství jevů vnějšího světa - méně už to platí o jevech našeho světa vnitřního. Na to je naše řeč pořád ještě dost chudá. Řeč vysíláme a ovšem i přijímáme. Posloucháme, co říká někdo druhý, dešifrujeme a dekódujeme tento zvukový záznam a rozumíme jeho obsahu. Řeč má tedy v sobě něco po výtce objektivního, předmětného.

S výrazem našeho obličejí čili s mimikou je tomu však trochu jinak. *Mimiku* (pokud snad nejsme herci na jevišti) *nevytváříme a neprodukujeme - ta se nám víceméně děje!* Nekontrolovaně, bez myšlení, bez vědomého rozhodování - alespoň v naprosté většině případů. O vnějším světě nevyovídá skoro nic. Není však jiného nástroje na této zemi, který by dovedl vypovídat více, vydatněji a určitěji o našem světě vnitřním. Výraz tváře na někom druhém vidíme a rozumíme mu víceméně bezprostředně, naráz - bez dekódování a dešifrování. Neříká nám to sice, co si kdo myslí, ale spíše jak to "myslí", tj. co při tom cítí a prožívá. Na jaké citové rovině se odehrává to, co nám říká nebo neříká svými slovy. Mimika má tedy v sobě něco po výtce subjektivního.

Neuropsychologové nás poučí, že rozdíl mezi těmito dvěma specificky lidskými projevy, tj. řečí a mimikou, je dán už na

úrovni anatomie a fyziologie našeho mozku. Řeč vnímáme, zpracováváme i produkujeme převážně levou mozkovou hemisférou. Vnímání mimiky provádí hemisféra pravá!

Řeč probíhá v čase a my ji postupně vytváříme i postupně vnímáme. To vyžaduje složitou činnost analyzační a syntetizační, což jsou u naprosté většiny lidí (leváků jako praváků) typické funkce právě levé mozkové polokoule.

Výraz obličeje někoho druhého zachycujeme však v jednom okamžiku, nic neanalyzujeme a neskládáme dohromady, nýbrž počínáme si celostně neboli holisticky, jak se dnes říká. Proto je např. poznávání lidí podle obličeje typickou funkcí pravé polokoule našeho mozku. Ba co víc, čím je výraz obličeje citově "nabitější", tím zřetelněji se na jeho zpracování podílí pravá hemisféra.

Vnímáme tedy mimiku někoho druhého bezprostředně, okamžitě a zpravidla ovšem i naivně a důvěřivě. Znamená to, že tu jde velmi pravděpodobně o něco hlubšího, základnějšího, společensky primitivnějšího, přírodnějšího a ovšem i důležitějšího, než co nám dává řeč svou objektivně informační funkcí. Ne vždycky ovšem výrazu tváře toho druhého rozumíme dokonale. To proto, že bychom toho druhého museli "prožít", abychom opravdu poznali, co nám takto dává na vědomí. Máme-li však za sebou aspoň pubertu, jež nám umožnila proniknout k vlastnímu citovému životu a podle toho analogicky pronikat i k citovému životu jiných lidí, daří se nám to asi lépe než v časném dětství - ale mýlit se můžeme samozřejmě i tak. A jsou lidé, kteří se mýlí častěji a závažněji než jiní. Vždy je to ovšem bolestné poznání, že někdo svým výrazem obličeje něco předstíral, že nás klamal, že svou mimiku použil účelově a ne upřímně (příčemž my jsme právě na upřímnost svým vnímajícím aparátem od přírody "nastaveni"), že fasáda a vnitřek nebyly v souladu. Na takové zklamání se zpravidla v životě nezapomíná. (Což nám zpětně jen znovu připomíná, že mimika a spojení prožitků s výrazem tváře je založeno v hloubce naší osobnosti, že je to něco prastarého a ovšem i primárně společensky významného.)

*Psychoterapeuti dobře znají tzv. dvojnou vazbu (double bind), což znamená, že někdo něco jiného říká slovy a něco jiného svým výrazem obličeje, svým držetím těla, svými gesty. Příjemce takového rozporného poselství je nutně uváděn ve zmatek. Ať udělá cokoliv, je to vždycky špatně - buď podle slov, nebo podle ne-řečových signálů. Vždycky také může přijít buď odměna, nebo*

trest. Jestliže se taková situace častěji opakuje, dochází u nešťastného příjemce nakonec k neurotickým obtížím, k poruchám chování či jiným vážným psychickým nepříjemnostem. Léčení takových stavů je pak velmi obtížné. A tak není divu, že psychologové a psychiatři zabývající se rodinnou terapií jsou na dvojnou vazbu tak ostře zaměřeni.

Já sám bych si navíc dovolil vyslovit podezření, že výsledek těchto rozporuplných poselství vysílaných rodiči dítěti je zhoubný nejen proto, že dětský psychický organismus je ve vývoji, a tedy ještě neotuzilý, ale také proto, že jsou tu současně a přitom nesouhlasně zaměstnávány dvě rozdílné mozkové struktury, z nichž jedna je v levé a druhá v pravé mozkové polokouli. Dochází tedy k zatížení, přetížení a zmatku na úrovni nejen rozumové, nýbrž daleko hlubší, tj. neuropsychické.

Dívám se do svých vlastních záznamů, které jsem si dělal při psychologickém vyšetřování dětí před třiceti lety stejně jako před týdnem, a vždycky tam nacházím poznámku o tom, jaký má dítě výraz a jak se tváří v té či oné situaci. Dělal jsem to vždycky a dělal jsem to slovy nehledanými - jen tak, abych tomu sám rozuměl. A kupodivu, když to čtu nyní po letech, některé to dítě si docela dobře vybavím v mysli. No ano, to byl přece ten a ten - "obličej jako smutný měsíc", "překvapeně zírání", "úkol je hádanka" atd. Proč bych to dělal, kdyby mi to nepomáhalo? Nepamatuji se, že by mi to někdo byl poradil. Ostatně tehdy nebyli na fakultě učitelé, kteří by nás něčemu takovému mohli učit. Dnes ovšem to v učebnicích je. A každému studentovi či mladšímu kolegovi, který přišel na praxi do našeho ústavu, jsem se to snažil předat, možná i vnutit.

Etologové nám řeknou, že tvářit se dovedou i některá zvířata. U šimpanzů např. je to natolik jasné, že se dají sestavit celé katalogy (budiž ovšem řečeno, že dosti chudé) výrazů odpovídajících nepochybně různým jejich duševním hnutím. Ovšem kampak s tím na člověka! Rozmanitost našich výrazů tváře je vskutku nesmírná. Je tu nepřeborné množství jemných odstínů v pohybech mimického svalstva, nejrůznějších záchvěvů, nejrůznějších drobných změn ve vzájemných poměrech částí obličeje. Tady je člověk opět někde docela jinde než ostatní živočišné, kteří ke vzájemnému dorozumívání musí používat tzv. hrubé motoriky čili držení těla a pohybů velkých svalových skupin. (Že by z toho člověk měl vyvodit spíše svůj závazek a odpovědnost a ne svou pýchu, to je ovšem jiná věc!)

Stalo se mi onehdy, že moje žena telefonovala a stáhla zvuk na televizi, aby ji nic nerušilo. Právě začínal Videostop a já viděl, jak pan Rosák uvádí program - beze slov. Byla to báječná podívaná! Perfektní podklad pro psychologickou studii mimiky! Škoda že z toho nejde udělat ilustraci k tomuto eseji, ušetřil bych si hodně práce s vymýšlením. Jeho mimika byla živá, výrazná a kupodivu zcela přirozená - chvílemi přemýšlivá, chvílemi rozverná, udivená, vyzývavá, pobavená ... (Potřeboval bych slovník adjektiv pana Aleše Klégra, abych to přijatelně popsal.) Říkal divákům, že to nebude legrace k popukání, ale že to bude milé setkání s milými lidmi a že se budeme bavit laskavě a neútočně jako dobří přátelé. Doporučuji, udělejte to také tak! Občas, vážení čtenáři, vypněte na televizi zvuk a oddejte se psychologickému studiu mimiky - a třeba ne jen pana Rosáka.

Říká se, že oko je do duše okno. Jenomže oko samotné je vlastně nehybné, ono samo o sobě žádný výraz nedělá. Snad se jen někdy trochu více leskne a někdy se panenka trochu více roztáhne nebo stáhne, ale jinak nic. Všechno to, co dělá z našich očí zrcadlo duše, to se děje kolem očí, od víček, řas a koutků až po tváře, nos a bradu. Jenomže toho si při běžném pohledu vůbec nevšimneme. Vnímáme prostě celek - a v něm oči přirozeně dominují. Vzpomeňte si, prosím, že pozornost a úsměv dvouměsíčního dítěte se dá vyvolat maskou, jež má tvar hlavy, na níž z lidského obličeje zůstaly jen velké oči a jinak nic. A když se podíváme na atrapy opičích matek, které slavný profesor Harry Harlow nabízel osiřelým opičím mláďatům jako náhradu za živé matky vlastní, vidíme, že to jsou jen drátěné kostry potažené chlupatou kůží a s hlavou, na níž není víc než zase jen ty velké oči.

Zřejmě tak, jak postupoval citový vývoj člověka v průběhu věků, tak se vyvíjel i jeho vnější projev a umožňoval příslušníkům lidského rodu dokonalejší společenskou komunikaci. Jeden člověk dává své prožívání (své citové hnutí) najevo tak, aby je ten druhý mohl vnímat a rozumět mu. Tímto způsobem sdělujeme jeden druhému nejenom zlost a radost a podobné "velké" city, ale i tak jemné a společensky důležité věci jako je lítost, něžnost, soucit, soustrast, sympatie, podpora, sexuální nabídka, svádění atd. Dr. Aleš Kolářský, který se nad jiné vyzná v sexuální psychologii, upozorňuje, že u ženy tzv. hození očkem je účinnější sexuální výzvou než třeba vystavování tělesných kvalit na odív.

Patřilo k vrcholům malířského umění vystihnout výrazem obličeje charakter postavy a její současné duševní hnutí. Co se

jen velký Leonardo da Vinci natrápil s výrazem své krásné Mony Lisy. Zdálo se, že fotografové to budou mít o mnoho lehčí, ale není tomu tak docela. Jen některým umělcům se vskutku daří zachytit to, co chtějí. Je to asi tím, že začneme-li před objektivem něco hrát nebo třeba se jen kontrolovat, dopadne to bledě. Náš vnitřní svět se odpojí od vnějšího - a ten vnější, který tu zůstává, se jaksi vyprázdňuje. Zvláště s dětmi se to musí umět, má-li to být autentické. Rád bych věděl, jak to dokáže např. paní Dagmar Hochová. Je to trpělivost, obratnost, vtip a umění či co ještě?

Zamysleme se ale v této souvislosti ještě jednou nad řečí a naší mimikou. Člověk by mohl mít slovník jakkoliv bohatý a být svrchovaným umělcem jako třeba L. N. Tolstoj nebo H. de Balzac nebo Bohumil Hrabal, ale těžko by se mu asi povedlo autenticky popsat řečí to, co vyjadřuje obličej zamilované dívky nebo obličej studenta, který právě udělal zkoušku, nebo obličej dítěte, které ztratilo kuličku. Ostatně já si to naplno uvědomuji právě teď, co tohle píši, neboť se mi vůbec nedaří slovy vyjádřit to, co cítím. Kdybyste viděli, jak se právě teď tvářím, hned by vám asi bylo všechno jasnější. A bez řečí. Jenomže já, kdybych to chtěl vidět a podíval se do zrcadla, už bych se zajisté tvářil docela jinak než právě teď - a nedověděl bych se o sobě zase nic.

*Vždy znovu pozoruji s údivem obličejček dítěte v prvních dvou měsících, tj. ještě dříve než se začne zřetelně usmívat. To se v jeho tváři objevuje spontánně (často i ve spánku) něco jako náznak úsměvu. Obličejem přelétne jakési rozjasnění, záchvěv radosti či nějaké vnitřní blaženosti. Lidově se tomu docela výstižně říká, že "si s ním hrají andělíčky". A dnes víme, že takovouto přípravnou mimiku lze zaznamenat už před narozením dítěte. A nejde jen o úsměvy. Nejrůznějším způsobem se dítě ještě v matčině těle také škaredí, zívá, tváří se vzrušeně i klidně.*

A když se pak narodí, povšimněte si, prosím, že řeči dospělých k dítěti, tj. matky, otce, babiček-sudiček, starších sourozenců, návštěvních atd., se týkají právě těchto výrazů jeho obličeje, jak nám je spontánně předvádí. Vnímáme jeho tváření jako něco milého, zajímavého, překvapivého a ovšem i důležitého. Je to pro nás znamením, že dítěti je dobře a že se projevuje typicky lidsky. Dítě je v té chvíli pro nás jakousi miniaturou dospělého - "tak malý, a už se tváří jako dospělý!" Něco takového nás udivuje - jako nás udivují jeho docela lidské nehty ("nehýtky", "nehýtečky") na ruce i na nohou, malé, drobné, minia-

turní prstíčky či dobře prokreslená ouška. Všechno tak malé, a už docela lidské!

Nad jeho výrazy obličejů s ním pak vedeme onu typickou rozmluvu, v níž dítě mlčí a jen se tváří a my toto tvářením komentujeme, popisujeme a vykládáme. Není to náš autistický monolog, nýbrž dialog - sice jednosměrný, ale přece jen dialog. (Poslechněte si, prosím, přepis jednoho takového dialogu: "Ale ale, jak se nám to tváříš!" ... "copak se to s tebou děje?" ... "snad se nám nechce už zase spát?" ... "já ti to tadyhle rozvážu a hned ti bude líp" ... "a jéje, ty ses nám pokadil, tak proto se ti to nelíbilo" ... "tak teď musíš chvilku počkat - a neřnukej!" ... "no vidíš, a už je to v pořádku - už se můžeš zase smát.")

A my víme, že právě tyto řeči k dítěti a nad dítětem (z hlediska obsahového a informativního naprosto nesmyslné) jsou významným, účinným, ba nezbytným nástrojem stimulace sluchových a řečových center kůry mozkové tohoto dítěte, a tím tedy i podstatným činitelem v rozvoji jeho řeči. V rodině se takových řečí vede hodně, v kojeneckém ústavu jen pomálu a vzácně - a výsledek je dnes už dobře známý.

Pokusy ukázaly, že mnohé děti (zajisté ne všechny, ale přece jen značné procento) už v prvních dnech po narození docela samy od sebe napodobí výrazy obličejů dospělého. To znamená, že na to musely být připraveny už dříve a že nyní na světě byl tento mechanismus vhodnou stimulací spuštěn. Dospělý otevře pusku a dítě také otevře pusku, dospělý zavře oči a dítě to udělá také, a to tak často a v takovém sledu akce a reakce, že nemůže jít o náhodu.

*Rozvíjející se mimika dítěte je dřívejším a vydatnějším magnetem, který přitahuje k dítěti pozornost dospělých, než jeho hlasové projevy.* V době, kdy ještě jen sem tam broukne nebo vydá ze sebe krátký hrdelný zvuk spokojenosti, už se dovede tvářit povzbudivě i zklamaně, bolestně i načůřeně, už dovede "natahovat" neboli "krabít" atd. Zkrátka už se toho v jeho obličejích děje tolik, že pro "jeho lidi" je nesmírně zajímavé to pozorovat a dohadovat se, co se asi děje uvnitř - co asi jejich dítě prožívá, "co si asi myslí".

Vztah matky k dítěti, otce k dítěti, lidí k dítěti nemohl být primárně založen na řeči (ta, jak jsme řekli, má jinou sdělovací funkci) ani na tělesné pohyblivosti a hrubé motorice (ta je dlouho jen minimálně variabilní) - mikromotorika obličejů neboli mimika je k tomu daleko vhodnější cestou. A z této mikromotoriky na prvním místě je to zajisté úsměv. Ale jistě není sám! Takových

přitažlivých sil, které z dítěte vyzařují a přitahují si své lidi, je v jeho obličejích celá spousta.

Asi všichni uznáme, že v předškolním věku jsou děti obzvláště roztomilé. Mám zato, že k tomu podstatnou měrou přispívá jejich upřímná, bezelstná, bezprostřední mimika. Jen pozorujte chvíli takové pětileté dítě, když se dívá na maňáskové divadlo nebo na Večerníček. Vždyť je to lepší podívaná než kdoví jaké divadelní představení. Když se diví, tak se diví - tváří se tak, že o tom není pochyb. Když se bojí, tak se bojí. Když má radost, tak jeho obličej svítí a září. A když něco provede, tak se stydí s takovou očividnou upřímností, že mu jenom s největším sebezapřením dokážeme vyhubovat. (Ovšem někdy se s touž upřímností tváří tak nakvašeně a odporlivě, že máme co dělat, abychom udrželi svou pádnou pravici v klidu.) Když nám děti z tohoto věku vyrostou, máme čeho litovat. Už nikdy nebude jejich duševní dění v jejich tváři tak čitelné. Dál už bude totiž ono dění čím dál složitější a složitější a méně přehledné bude i jeho spojení s výrazem obličejů.

Souhra v mimice dítěte a dospělého, jak se praktikuje, a tedy i cvičí během celého kojeneckého věku (kdy dítě ještě v pravém slova smyslu nemluví), udržuje onen vztah mezi dítětem a dospělým na vysoké úrovni. Dítě velmi brzy "ví", co na rodiče platí a jak se má tvářit v té či oné situaci. Živá mimika dítěte budí potěšení, uspokojení, radost rodičů. Dodává jim i důvěru, že věci jsou v pořádku, že dítěti se dobře daří, že je náležitě chytré, "když se už dovede tak pěkně tvářit". Vede je k tomu běžná zkušenost, že *nedostatek živé mimiky čili hypomimika provází často opoždění duševního vývoje*. Takováto hypomimika dítěte budí tedy zákonitě úzkost jeho vychovatelů a nezřídka je prvním podnětem, aby hledali pomoc u lékařů a psychologů.

*Ale ani nadměrně živá mimika čili hypermimika není nic žádoucího.* U malých dětí se s ní můžeme setkat zase nejspíše v případech poškození mozku, kdy se v ní nezračí nějaké duševní hnutí, ale kdy to jsou neuvědomělé grimasy. Zatímco hypomimika budí naši úzkost, má hypermimika v sobě něco odporlivého. Říká nám, že se tu něco přehání a že fasáda neodpovídá vnitřku. Snášíme ji jenom v určitém kontextu, v určité situaci, když to tzv. patří k věci - u Vlasty Buriana (přiléhavě nadměrná) nebo u smutného muže Válka (přiléhavě minimální) nebo u Bolka Polívky (přiléhavě někde uprostřed). Jinak jako každé přehánění i hypermimika působí nejistotu, že se tu odehrává něco falešného, nějaké předstírání, nějaký citový podvod.

Stejně tak špatně snášíme grimasování. Přešlo to do naší řeči i do našeho podvědomí, takže "šklebit se" na někoho, "pitvořit se" po někom, šaškovat a dělat podobné věci platí za urážku a je provázáno trestem (zpravidla hrubším, než si zaslouží). Tento negativní postoj pak pochopitelně postihuje i mimovolné pohyby v obličejí, jakými jsou tiky, např. mrkání, potahování nosem, protahování koutků úst apod. Je to něco odtrženého od původní funkce a to je vždycky nějak podezřelé. Tady ovšem za to trpí postižené děti zcela nezaslouženě.

Dělal se výzkum tak jemných pohybů, jakými jsou pohyby očí po řádku při čtení. Náš řecký přítel profesor George Pavlidis ze Soluně prováděl napřed v Anglii a pak v USA důmyslnou aparaturou výzkum mikromotoriky očí. Dokazoval, že existují případy, kdy špatné čtení je důsledkem špatných očních pohybů po řádku odleva doprava. Podstatná otázka ale přišla potom. Jestliže to víme, co můžeme dělat, aby se to napravilo. Jak nacvičit, natrénovat, vychovat pohyby očí tak, aby neskákaly tam a zpět, aby se nepohybovaly chaoticky, ale aby postupovaly vyrovnaně, klidně a systematicky? Jak je zadržet? Jak a čím odměnit ten dobrý pohyb a jak nechat vyhasnout ten špatný? Ukázalo se, že je to při našich dnešních možnostech neřešitelný úkol. Oční pohyby probíhají prostě příliš rychle, ve zlomcích vteřin - a nejsme si jich vědomi. Nemůžeme je tedy ani regulovat odměnou nebo trestem.

Ruský psycholog Kvint, současník I. P. Pavlova, se kdysi pokusil sestavit jakousi škálu vývoje mimiky od časného dětství do dospělosti, tedy něco obdobného motometrické škále Ozereckého. Zkoušeli jsme ji v letech padesátých v léčebně v Dolních Počernicích, když primář O. Kučera zaváděl soustavnou péči o děti s lehkou dětskou encefalopatií. Ale neuspěli jsme. Ukázalo se, že je to z mimiky to nejhrubší, co se dá vědomě poměrně dobře kontrolovat - např. zvednout pravé obočí a levé nechat dole, zavřít jedno oko a druhé nechat otevřené, mrkat jedním okem, zvednout jeden koutek úst apod. Měřilo se vlastně ovládní některých mimických svalů, ne však ovládní výrazů. A navíc se ukázalo, že Kvintovy normy moc nesedí. Některé cviky prováděly mladší děti stejně dobře jako starší, některé cviky zvládlo jen malé procento dětí jakéhokoli věku atd. Zkrátka, nakonec jsme to vzdali.

Teď už jenom otázku: Je možno provádět rehabilitaci mimiky, tak jako lze provádět rehabilitaci při poruchách tělesné pohyblivosti?

Můžeme něco takového dělat s mimickým svalstvem? Někdy jistě ano. Někdy do jisté míry. Na organické poškození platí pohybové cvičení. Ale tam, kde nejde o nějakou obrnu nebo podobné postižení, tam asi musíme sestoupit o dvě patra níž a rehabilitovat prožívání. Oživit, povzbudit, obohatit citové složky naší osobnosti. Rehabilitovat upřímnost!

#### Literatura

- Klégr A., Hronková N.: Znáte anglická přídavná jména? Praha, Leda 1994.
- Kučera O. a kol.: Psychopatologické projevy při lehkých dětských encefalopatiích. Praha, SZN 1961.
- Matějček Z.: Dyslexie. 2. vyd. Praha, H+H 1994.
- Matějček Z., Langmeier J.: Výpravy za člověkem. Praha, Odeon 1981.
- Papoušek H., Papoušek M.: Early ontogeny of human social interaction. In: Cranach et al. (red.) Human ethology. Cambridge, University Press 1979.
- Papoušek H., Papoušek M.: Biological basis of social interactions. J. Child. Psychol. Psychiat., 24, 1983, s. 129-177.

Naleznete nemluvnátko plénkami  
obvinuté, ležící v jeslích.

*Evangelium sv. Lukáše 2,12*

K napsání tohoto pokusu (neboť esej není nic jiného než pokus) mě inspirovalo několik poznatků z vlastního života. Víím, že je to troufalost pokoušet se psát o řeči, ale už jsem se tu vícekrát odvážil vstoupit na velice nejistou půdu, a tak doufám, že mi to laskavý čtenář promine i tentokrát.

První podnět přichází z hloubi mé osobní historie. Jako kluci jsme s bratrem oba neuměli říkat r a ř. Učil nás tomu pan učitel Eduard Veselý, později známý a vynikající logoped, tehdy učitel na svém prvním učitelském místě v Selmicích. Byli jsme jistě jedni z prvních jeho pacientů. Správné výslovnosti jsme se pod jeho vedením oba naučili. Mně to šlo velice lehce, bratrovi podstatně hůře. Byl totiž o dva roky mladší. Já už chodil do školy, on ještě ne. Dnes víím, že rozdíl byl dán v podstatě školní zralostí jednoho a nezralostí druhého.

Další podnět vychází z doby studií. Dělal jsem kolokvium z filozofie u (tehdy) docenta Patočky, blahé paměti. Přišla řeč na slova, Slovo, pojmenování, jména a řeč vůbec. Vííce mluvil docent Patočka, já poslouchal - a již nikdy jsem nezapomněl, co jsem se v oné půlhodině dověděl.

Na fakultě jsem studoval jako obor češtinu a kynula mi dráha středoškolského profesora. Uchvacovala mne staroslověnština. Od té byl k obecné lingvistice jen krůček. S nostalgií na ni vzpomínám. Ale život mne vedl jinou cestou. Snad kdybych se ještě jednou narodil...

Od začátku let padesátých jsem psychologicky vyšetřoval mnoho dětí v kojeneckých ústavech a dětských domovech. Nacházel jsem u těchto dětí většinou vážné vývojové opoždění jednotlivých mentálních funkcí, přičemž opoždění ve vývoji řeči bylo nejen očividné, nýbrž do očí bijící. Když se zavedla nejruznější nápravná opatření, vývoj dětí se zlepšil v tělesné po-

hyblivosti, ve hře, v intelektových složkách, ba i sociální chování se zlepšilo - ale řeč ne! To byl tak nepříjemný zážitek, že mi ještě dnes vězí v mysli jako zapíchnutý kolík. Řeč dovede zřejmě pozoruhodně vzdorovat našim snahám o nápravu, pokud tuto nápravu provádíme na úrovni technicko-organizační. (Jinak to vlastně pořád ještě ani neumíme.)

Vyšetřoval jsem hodně dětí s poruchami psychického vývoje. Řeč v tom většinou hrála nějakou úlohu. Brzy jsem poznal, že v mém zápisu o vyšetření poznámka o řeči dítěte nesmí chybět. Viděl jsem několik dětí s diagnózou autismu, u nichž se řeč nevyvíjela vůbec, a viděl jsem několik dalších s touž diagnózou, u nichž se vyvíjela zcela zvláštním způsobem. Kolikrát jsem byl překvapen a udiven, co všechno se s řečí může stát - k lepšímu i k horšímu. Je to zřejmě nesmírně křehký útvar v psychické výbavě člověka.

Zabýval jsem se a zabývám poruchami čtení neboli dyslexiemi. Ty mne přivedly k neuropsychologii. Vždy znovu jsem v údivu poslouchal neurochirurgy a neuroanatomy, kteří pracují s mrtvými i živými mozky, díval se na jejich videozáznamy a v duchu srovnával jejich nálezy a výklady s tím, co jsem sám zažil a poznal v léčebně v Dolních Počernicích, v ambulanci naší kliniky v nemocnici v Krči, na seminářích učitelů dyslektických dětí atd.

Lámali jsme si také hlavu, co je to za zvláštní, drobnou, ale přece jen dosti závažnou poruchu řeči u mnohých našich dyslektiků a dysortografiků, tedy dětí, které se nemohou naučit dobře číst a správně psát. V učebnicích jsme nic takového ne našli. Až dr. Zdeněk Žlab na to přišel, a to už někdy před čtvrt stoletím. Nazval to "*artikulační neobratnost*". Byl to jeho zcela originální nápad, který vstoupil do naší logopedické, pedagogické a psychologické literatury. Měl by ovšem vstoupit i do literatury světové. Tam si s tím pořád ještě lámou hlavu. Nemají v tom jasno a všelijak to pletou.

Ale raději tohoto úvodu už nechám. Jen bych předčasně vystřílel všechnu svou municí a já ji moc potřebuji do dalších úvah. Nějak se mi v mysli totiž moc zaplétá neuropsychologie, etologie, kulturní antropologie a kdoví co ještě s osobními zážitky, které jsem tu právě uvedl. Snad nejsolidnějším opěrným bodem v této podivné směsi by mohla být neuropsychologie. Začneme pro jistotu s ní.

Zopakujme si, prosím, některé základní poznatky a přidejme k nim ty novější.

Francouzský neurolog P. Broca prokázal již v r. 1862, že u velké většiny lidí je mluvení jakožto pohybová činnost mluvidel ovládáno ze spánkového laloku levé mozkové polokoule. Německý neurolog K. Wernicke objevil a v r. 1874 publikoval, že také obsahová stránka řeči je ovládána přednostně z levé mozkové polokoule, a to z míst nepříliš vzdálených od Brocových center. Další výzkum pak vedl k poměrně podrobnému zmapování řečových zón v mozku. Jestliže jsou tato místa z nějakého důvodu poškozena, dochází u pacienta k poruchám řeči nebo až k její ztrátě. Říká se tomu afázie.

Kanadský neurochirurg J. Wada zavedl tzv. sodium-amytalový test u pacientů před operací mozku. Injekcí sodium-amytalu do krční tepny na levé nebo na pravé straně se vyřadí z činnosti na dobu přibližně jedné minuty levá či pravá polovina kůry mozkové. Wadovy nálezy byly překvapivé: takřka 100% praváků má pro řeč vedoucí hemisféru levou - a 60 až 70% leváků také! Řeč je tedy v lidském mozku lépe, určitěji, pevněji umístěna než motorika ruky, která se vyvíjela nějaký milion let - řeč je však ve vývoji lidského rodu velice "mladá". Neandrtálec patrně ještě nemluvil atikulovanou řečí, ale vydával spíše jen hlasové signály (a ty se dodnes vedou převážně pravou hemisférou!). Řečí v dnešní podobě mluví pravděpodobně až homo sapiens sapiens čili dnešní forma člověka, která je tu teprve sotva 40 000 let. (Dr. Madlafousek uvádí 80 000 let - ale i tak je to vlastně fantasticky nedávno.)

To, co našel J. Wada svým testem, to potvrdila paní D. Kimura, Kanadanka s japonským jménem, tzv. dichotickým poslechovým testem. To se pokusné osobě do každého ucha vysílá jiná sestava zvukových podnětů - např. do levého ucha se počítá "dvě-devět-pět" a do pravého ucha současně "tři-jedna-šest". A člověk slyší jen jednu sestavu a ne tu druhou. Opět prakticky všichni praváci a většina leváků přijímá slovní podněty pravým uchem do levé mozkové hemisféry.

Newyorský neurolog R. Masland byl patrně první, kdo vyslovil myšlenku, že přílišná převaha jedné hemisféry a její příliš časná specializace může překážet vývoji jiných funkcí v druhé polokouli. Tak např. když se dítě učí číst, je výhodné, když obě mozkové polokoule jsou co do své výkonnosti vyrovnané. Pak mohou lépe spolupracovat. A poněvadž všechny výzkumy ukazují, že muži jsou ve svých mozkových funkcích specializovanější a vyhraněnější nežli ženy, můžeme si dnes vysvětlit, proč mezi dyslektiky

tak zřetelně převažují chlapci nad dívkami - v poměru pět až deset k jedné.

Novou partii rozehrál profesor neurologie na Harvardské univerzitě Norman Geschwind. Pátral po rozdílech mezi levou a pravou hemisférou a skutečně shledal, že u velké většiny lidí jsou buněčné struktury odpovědné za řeč větší v levé mozkové polokouli než v pravé. Totéž se pak našlo u dětí právě narozených (v daném případě bohužel mrtvě narozených) i u lidských plodů dávno před narozením.

*Z toho plyne, že musíme počítat už s jakýmsi anatomickým podmíněním vývoje řeči a že takto byl v říši živočišné (podle našich dosavadních vědomostí) vybaven jedině člověk. Jestliže se anatomické nerovnoměrnosti mozku dají prokázat už během vývoje lidského plodu, znamená to, že tyto nerovnoměrnosti musejí vznikat z vnitřních sil organismu a ne až pod vlivem či tlakem prostředí. Pod vlivem prostředí mohou ovšem zůstat určité funkce nevyužity, nerozvíjeny, nepodněcovány, takže i jejich anatomický podklad může v důsledku nečinnosti ztrácet svou pracovní schopnost. Sem velmi dobře zapadají poznatky z výzkumu E. Eisenbergové, o nichž jsme se zmínili už dříve, že totiž děti hned po narození, kdy samy nemluví a lidskou řeč zdánlivě nevnímají, svými mozkovými mechanismy dobře rozlišují zvukové podněty řečové a neřečové. Jestliže však řeč není u malého kojence specificky lidským způsobem stimulována, tj. když na ně nikdo přímo nemluví a nevyvolává jeho pozornost k řeči dospělých, vývoj řeči se opoždí. Významné o tom svědčí srovnání dětí z rodin a z kojeneckých ústavů.*

Vraťme se ale ještě na chvíli do historie. Už od konce minulého století je známo, že pravá mozková hemisféra se u lidského plodu vyvíjí rychleji než hemisféra levá. V kojeneckém věku však všechny řečové oblasti jsou už větší v levé hemisféře. To tedy napovídá, že různé partie mozku mají různou rychlost vývoje. Řečové partie, které se zprvu vyvíjejí pomaleji, zrychlují vývojové tempo později a pokračují ve vývoji, když už odpovídající struktury vpravo svůj vývoj zastavily. Z toho je pak možno odvodit, že řečové struktury vyvíjející se tak dlouho a tak nevyrovnaným tempem jsou křehčí a zranitelnější a že v důsledku toho se bude v řečových funkcích vyskytovat více poruch než ve funkcích pravoemisférových a neřečových. A budiž hned řečeno, že je tomu vskutku tak. Mluvil jsem o tom už v úvodu a každý dětský psycholog mi to asi potvrdí.

Mohli bychom mluvit ještě o tom, jak už bylo prozkoumáno devět mozků mrtvých dyslektiků ve speciální laboratoři profesora A. Galaburdy při Harvardské univerzitě a jak se u nich vždy našly zvláštnosti v buněčné architektuře řečových oblastí levé mozkové polokoule. Mohli bychom uvést neméně zajímavé nálezy profesora Ojemanu ze Seattle v USA, který se svými spolupracovníky provádí mnoho operací mozku a přitom (tj. na živých mozcích) zkoumá, odkud a jak je ovládána řeč mateřská, řeč naučená, řeč znaková osob neslyšících atd. Ale to by nás zavádělo asi moc daleko. Raději se podívejme ještě na jeden zajímavý výsledek dosavadních výzkumů.

Zdá se, že už jsme našli klíč k tomu, proč mají muži zpravidla lepší technické nadání, ale proč také vynikají jako spisovatelé a kouzelníci slova, zatímco ženy jsou zpravidla sice řečnější a vynikají jako tlumočnice, ale velkými spisovatelkami se stávají poměrně zřídka a velkými inženýrkami a stavitelkami ještě vzácněji. Chlapců, kteří mají vážnější obtíže ve čtení a pravopise, tj. trpí dyslexií a dysortografií, je asi čtyřikrát až desítkrát více než takto postižených děvčat. Proč? A proč je stejně tolikrát více chlapců, kteří naopak sami zvládnou čtení do svých čtyř let, čemuž se odborně říká hyperlexie?

Zkoumání funkce mozkových polokoulí u školních dětí i u dospělých ukázalo, že *mozek žen má tendenci ke středním polohám a k univerzálnosti, kdežto mozek mužů má daleko větší tendenci ke specializaci*. Celkové zrání mozkové tkáně probíhá rychleji u dívek a je také dříve dokončeno. U chlapců to trvá déle a končí ve větší vyhraněnosti jednotlivých funkcí. Poškození levé hemisféry vyvolá u mužů spíše než u žen ztrátu nebo vážnou poruchu řeči. Chlapci v šesti letech už mají pravou hemisféru specializovanou pro podněty prostorové, což se navenek projeví jejich zájmem o stavebnice a technické hračky, u dívek k takové specializaci však nedochází. Chlapci jsou v základní škole ve výhodě tam, kde učení vyžaduje především činnost jedné hemisféry - a takových úkolů či učebních látek je velmi málo. Dívky mají výhodu všude tam, kde musí spolupracovat obě hemisféry - a takových úkolů je po celou dobu základní školy naprostá většina. Mužský mozek se nachází tedy ve slabém postavení na základní škole a přijde ke cti až na střední škole a na vysoké. S ženským mozkem je tomu obráceně. Ten je ve výhodě po celou dobu základní školy, ale čím výše se postupuje a čím je výuka specializovanější, tím více se tato výhoda ztrácí. Neznamená to sa-

mozřejmě, že by se v jakémkoliv oboru nemohly ženy také uplatnit na vyříkající úrovni a dosáhnout Nobelovy ceny nebo jiného světového uznání, jenomže v poměru k mužům je jich znatelně méně. Zkrátka muži jsou ve výkonovém spektru rozhozeni ke krajnostem, a to v tom dobrém i špatném, ve vynikajících výkonech i v poruchách a defektech - ženy spíše drží zdravý lidský střed.

Obecně se dnes přijímá názor, že tyto rozdíly jsou působeny činností pohlavních hormonů, když lidský zárodek je sotva nějaký ten centimetr velký. Tytéž hormony, tj. mužské a ženské, které působí rozlišení vnějších i vnitřních znaků pohlaví dítěte brzy po začátku jeho vývoje v těle matčině, působí s velkou pravděpodobností i pohlavní rozlišení jeho mozkových struktur, a to stejně tak nedlouho po samém začátku jeho embryonálního vývoje.

A proč o tom vykládám právě tady? Protože to byl především neuropsychický výzkum řeči, který pomohl tyto spojitosti objasnit.

Teď se ale podívejme na celou věc z druhého konce - z toho společenského, neboli sociálního.

*Ticho je nepřírozené! Řeč a mluvení jsou pro člověka jakousi samozřejmostí.* Jsou i potřebou. Není-li tato potřeba uspokojována, nutně trpíme. Ticho je tísnivé a drásavé. Vzbuzuje úzkost. Člověk je tvor společenský - a řeč slouží jako přirozený nástroj jeho dorozumění s druhými lidmi. Není-li tento nástroj k dispozici, je zle.

Zle je člověku, když nemá s kým mluvit. Zle je nám, když na nás někdo milý "přestane mluvit". Lidé nemluvní jsou nemilými společníky. Lidé vůči nám nemluvní jsou vnímáni jako nepřátelští (byť třeba jen dočasně). A jak se staráme, abychom se zase smířili, obnovili citový vztah a zase spolu začali mluvit! Asi jsme všichni zažili, jak horce plakalo naše předškolní dítě a v slzách nám sdělovalo, že "oni mi říkali, že se mnou už nebudou nikdy mluvit". A jak se trápilo naše školní dítě, když je jeho milý kamarád nebo milí kamarádi trestali svým mlčením. A jak často jsme my jakožto vychovatelé použili mlčení a ticha jako trestu vůči svým dětem - a bylo to účinnější než kdovíkolik rákosek! A kdo z nás nezažil v manželství tzv. tichou domácnost. Milenci se vzájemně nebo i jednostranně "namlouvají", a když se stane, že někdo s někým "už nemluví", provádějí z hoře a zoufalství lecjaké předložnosti.

Mluvíme na zvířata. Lidé na venkově vždycky mluvili na dobytek a hospodářská zvířata. Více však mluvíme na zvířata domácí, která jsou nám společníky. Lidé osamělí je mají často především proto, "aby bylo s kým promluvit". A tato přirozená příležitost k hovoru, i když náš partner neodpovídá slovy, ale jen svým chováním nebo jen prostou svou existencí, je podstatnou složkou novodobého odvětví duševní léčby, která má nepochybně ještě velkou budoucnost před sebou - tj. terapie pomocí domácího zvířete.

Poustevníci, kteří odcházeli do ústraní, aby tam vedli svatý život, vzdávali se společenské komunikace. Toto omezení, tuto psychickou deprivaci si dobrovolně uložili. Když se ptáme, co bylo na tom asi to nejtěžší, napadnou nás na prvním místě nejspíše tzv. mezilidské vztahy, láska, sexualita a jiná potěšení života. Nejtěžší břemeno však, jež si mohli uložit, ať už sobě za trest nebo druhým k vykoupení, nepochybně bylo mlčení. Žít v sexuální abstinenci, to už dokázal kdekdo. To je takřka univerzální podmínka pro ty, kdo se chtějí vzdát věcí pozemských a soustředit se na věci nadzemské. Je to i samozřejmá podmínka pro nejrůznější křesťanské řády a klášterní bratrstva. Ale vzdát se řeči, to je vskutku vzácnost - to mají ve svém závazku snad jen trapisté.

*Řeč byla vždycky pojímána jako něco mimořádného, vzácného, posvátného, božského.* Byla také náležitě ctěna a uctívána. A obklopuje ji v našich kulturních dějinách také vždycky něco tajemného a magického. Slovo, to není jen několik artikulovaných hlásek, jež zachycuje náš sluch a jež jsou mechanicky vedeny kamsi do dílny našeho mozku k mechanickému, byť nad jiné důmyslnému, zpracování. To slovo má svůj význam, svou hodnotu, svůj účinek! Je mateřským pohlazením, je zbraní, je kladivem. Přečtete si, prosím, Slovo o slově od Václava Havla - řekl to tam lépe, než by se mi to mohlo podařit zde. Můj nezapomenutelný profesor české literatury J. B. Čapek shrnul své stati do výstižného souboru nazvaného *Záření slova a ducha*. Ukazuje na zvláštní duchovní rozměr psaného slova v naší národní kultuře v dobách dobrých i zlých. (Ostatně sám to v dobách zlých také psal a měl s nimi své zkušenosti.) A chcete-li si přečíst něco povznášejícího o naší milé české řeči, sáhněte po některé z knížek Pavla Eisnera.

V evangeliu Janově se praví, že na začátku bylo Slovo a to Slovo bylo u Boha a to Slovo byl Bůh. Již první člověk v ráji má

od Boha svěřenu výsadu dávat jména "veškeré zvíři polní a všemu ptačtvu nebeskému".

Málokteré jiné slovo nám tak dobře ukazuje, jaký osobní a společenský náboj se skrývá v onom zvukovém kódu, kterým je naše vlastní jméno. Dlouho, dlouho od dob starého Izraele bylo jméno, jež člověk dostal po narození, i jeho zaslíbením. A bylo tomu tak (a někde je tomu tak dosud) i v nejrůznějších jiných kulturách. To až teprve dnes u nás je křestní jméno víceméně jen libozvučnou a módním vlivům podléhající identifikační nálepkou.

Přírodní člověk, jenž máločemu rozuměl a všeho možného se bál, musel mít mnoho způsobů, jak zlé mocnosti zařikávat, aby neškodily, a jak ty dobré přivolávat, aby pomáhaly. Co bylo kouzel a tajemných formulí! Pohádky se jimi jen hemží. Často si připomínám tu od bratří Grimmů, kde má nešťastná dívka uhodnout jméno zlého skřítky Šejnohy, aby se ho zbavila. Náhoda jí přeje a ona kouzlo zlomí. Znat jméno znamená mít na někoho určitý vliv, být účasten na jeho existenci, svým způsobem ho i ovládat. Je to patrně odvozeno od představy, že dát jméno znamená účastnit se tvořitelského díla, ať už božského, nebo ďábelského.

A povšimněte si, prosím, jak malým dětem od chvíle, kdy pochopí, že mají jméno (což je přibližně od druhého roku výš), velice záleží na tom, aby byly správně jmenovány, aby jim nikdo jméno nekazil. Dědečka nikdy neopomenou ihned opravit, když se ve jménech vnučat splete. Na své jméno jsou hrdé. Pro ně to není jen libozvučná nálepka, kterou jim na křestní list nalepili rodiče. Je to nepochybně už teď ve dvou letech součástí jejich identity, jejich já. Však také děti velmi dobře vystihnou, co může jejich kamaráda ranit v hloubi jeho identity, když se s ním rozkmotří. Proto zřejmě se tolik vzájemných urážek mezi dětmi, tolik naivních dětských nadávek zakládá na hanlivém pojmenování a na komolení jména toho druhého (Martine - Martináči! - Martiňáku! - Marťáku pitomej!). Budiž řečeno, že od středního školního věku výš se s něčím takovým setkáváme už jen zřídka - to už se naší identity dotýkají jiné ostny. Ale že bychom na své jméno nebyli citliví ještě v dospělosti a ve stáří, a to někdy až moc, to asi nikdo nepopřeme.

Že tomu s velkou pravděpodobností je vskutku tak, že se totiž v daru řeči skrývá kus tajemství jako v každém daru od Pána Boha, to nám jako v jiných podobných případech potvrzuje běžná zkušenost s poruchami této funkce. Váže se k nim zpravidla až

neúměrné napětí. Rodičům dítěte opožděného v mentálním vývoji nevádí zdaleka tolik, že dítě si nehraje s tím, s čím si už hrají druhé děti jeho věku, že se nechová jako druhé děti, že nerozumí mnohým věcem - daleko více jim vadí, že dosud nemluví. Jestliže dítě mluví včas a pěkně, působí to největší radost. A rodiče a babičky a dědečkové se tím chlubí a dítě předvádějí, jako by to byla jejich zásluha. Tím větší je pochopitelně jejich úzkost, když se řeč nedostavuje nebo nerozvíjí tak, jak by bylo žádoucí. Měl jsem, bohužel, v životě mnoho příležitostí, kdy jsem musel sdělovat neblahou pravdu, že opožděný vývoj řeči je jen vedlejším jevem doprovázejícím celkové postižení duševního vývoje dítěte. Ale měl jsem, bohudík, i mnoho příležitostí, kdy jsem z domácích vychovatelů mohl jejich úzkost sejmout a ujistit je, že toto dítě mluvit bude a že jeho opoždění se s největší pravděpodobností vyrovná (jak to naznačuje celý jeho dosavadní vývoj). Bolest i radost, kterou takovýmto sdělením působím, je - jak mohu pozorovat - skoro vždy hlubší a silnější, než by se nezasvěcenému pozorovateli s ohledem na příčinu mohlo zdát. Studenti na stáži a mladší kolegyně a kolegové na praxi, pokud ještě nemají sami děti, tento rozpor sice zřetelně zaznamenávají, ale těžko se dopracovávají k jeho pochopení. V dětech jsme zranitelní, až když je máme!

*U lidí blízkých budí porucha řeči dítěte úzkost - u lidí cizích budí obranné reakce. Je jim totiž nemilá, protivná, odporná. Obranné postoje proti takovýmto prožitkům mají nejčastěji (samozřejmě ne vždy) ráz agrese, a to přímé a otevřené nebo nepřímé a zastřené. Je to podobné, jako když se na nás někdo pitvoří - vzpomeňte si prosím, co jsme o tom říkali v předchozí stati. Když někdo ze sebe dělá pitvora čili patvora čili něco nelidského či nepatřičně lidského. Pro vady řeči platí táž zákonitost. Zpochybňují před těmi ostatními právě lidství onoho postiženého. A tak i koktavé a breptavé a patlavé děti jsou více než které jiné vystaveny ústrkům, nezaslouženým trestům, nátlakům, ale hlavně posměchu a vtipům těch, kdo mohou být rádi, že postižení nejsou. Co vytrpí děti s tzv. neurotickým mutismem, které mluvit dovedou, ale zvláštní úzkost jim brání, aby řeči použili vůči někomu, kdo z jakýchsi důvodů (často dosti záhadných) v nich budí úzkostné zábrany. Vašek v Prodané nevěstě je národním prototypem koktavého člověka, kterému je možno beztréstně se smát. Budiž ale hned řečeno, že tak od poloviny tohoto století, tj. co já profesionálně pamatuji, se i v této oblasti situace velice*

změnila k dobrému - mezi jiným jistě i zásluhou naší foniatry a výborné logopedie, která úspěšně napravuje to, co dříve zůstávalo vadou trvalou.

Nyní nakonec už jen dovětek ze třetí oblasti, totiž z té vývojové.

Předznamenal jsem celé toto uvažování o řeči něžným slovíčkem "nemluvnátko" z vánočního poselství. V lidovém povědomí od dávných dob tkví představa, že první dětství, to dětství nevinné a blažené, je právě charakterizováno nemluvností. Dítě ještě nemluví - ale dá se čekat, že mluvit bude. Jak se bude jeho řeč vyvíjet a rozvíjet, v té míře se bude čím dál tím více stávat člověkem. Řeč je znamením lidství. Kdybychom neměli onu naději, že dítě mluvit bude, neprožívali bychom radost a něžnost a potěšení - takhle se však v onom nemluvnátku už nyní tají celá jeho budoucnost.

Při svém uvažování o vývoji řeči se opírám o dvě experimentálně doložená zjištění. To první jsem tu opakoval už vícekrát. Je to výzkum paní R. B. Eisenbergové (1976), v němž se ukázalo, že *dítě se už rodí se schopností odlišovat lidskou řeč od podnětů neřečových*. O tom druhém jsme se už také zmínili. Je to výzkum manželů Papouškových z Mnichova, v němž se především ukazuje, jak matka podporuje zvukovou produkci dítěte a jak vůbec dospělí přirozeně, bez učení, spontánně řeč dítěte rozvíjejí.

Dítě do světa vstupuje s určitými předpoklady. Těm se dříve říkalo vlohy a soudilo se (celkem správně), že z těchto vloh se pod vlivem podnětů zvenčí stanou schopnosti, které jsou teprve jakýmsi základnami pro naše reálné chování a jednání. Dnes ovšem víme, že celá věc je ještě složitější, a to v tom, že už ony "vlohy", tj. ony první stupně ve vývoji nějaké funkce, reálně existují a že mají biologickou povahu. A navíc že jsou velice často už specificky lidské, což znamená, že odlišují člověka od ostatních živočichů. Znamená to však také, že musí přijít i specificky lidská stimulace, aby se ona funkce mohla rozvinout. Vývoj lidské řeči je toho prototypem.

Já sám jsem zpravidla stál až na konci tohoto řetězce a zachycoval nejrůznější vývojové poruchy a odchylky. Porucha mohla být v základech nebo ve stimulaci nebo v obojím, přičemž oné specificky lidské stimulace řeči se mohlo dítěti dostávat málo nebo příliš mnoho nebo byla špatná nebo zkomolená nebo jednostranná. O nápravu a pomoc jsem se snažil se střídavými úspěchy. Jak už jsem řekl dříve, řeč je pozoruhodně zranitelná

a stejně tak pozoruhodně vzdorná vůči tomu, co my pokládáme za terapii. Foniatři a logopedi mají v rukou mnoho metod nápravy, my psychologové máme zrovna v téhle věci dosti omezené manévrovací možnosti. Jen jeden prostředek se mi osvědčuje více-méně univerzálně. (Přitom nemůže nikdy škodit.) Když totiž dítě nenutíme k tomu, aby něco po nás opakovalo, když se nesnažíme je "vyučovat", ale když podněcujeme jeho spontánní řečovou produkci. Když dítě cokoliv řekne, byť to bylo sebenedokonalejší, my to po něm opakujeme, a to třeba několikrát a ovšem se správnou výslovností - a nanejvýš k tomu přidáme jedno nebo dvě svá slova navíc. Tak třeba dítě řekne "á-to", což znamená auto - my opakujeme po něm "auto" - "auto" - "auto jede tūtú". A jestliže to děláme vskutku důsledně a jestliže se do této napodobivé stimulační léčby zapojí všichni členové rodiny, pak to přináší dobré výsledky.

Tohle doporučení jsem si vymyslel zcela na podkladě vlastních zkušeností z poradenské praxe. Už bych ani nedokázal říci kdy a jak. (A samozřejmě si nemyslím, že jsem na to přišel nějak originálně jen já sám.) Ale teprve manželé Papouškovi mi pomohli svými výzkumy a dali mi vysvětlení. Ve svých pracích ukazují, že jakmile dítě začne užívat v řeči dobře artikulované slabiky, rodiče je opakují, podkládají jim určitý význam a převádějí je ve slova. Nyní už nevedou s dítětem jednostranný dialog nad jeho všelijakým tvářením a neřečovými projevy - nyní už hovoří s ním, i když to, co ono říká, si musí přeložit do své řeči. Svou řečí mu pak také odpovídají. Zatím je docela vedlejší věcí, zdali jeho zvukovým projevům v podobě jakžtakž zformovaných slabik skutečně rozumějí. To podstatné je, že chtějí rozumět, že se chovají, jako kdyby rozuměli, a že svými dobře zformovanými slovy to dávají dítěti na vědomí.

Je to tedy jakýsi mezistupeň mezi oním původním jednostranným dialogem, kdy jeden mlčí a mluví jenom ta druhá strana, a dialogem skutečným, kdy mluví oba účastníci a kdy jeden druhému vskutku rozumí. Tento mezistupeň je ovšem nezbytný. A jak zkoumání manželů Papouškových ukazuje, není to nic chtěného a naučeného a kulturně podmíněného, nýbrž je to tendence do lidského rodinného (a zřejmě i ne-rodinného) společenství hluboce vložená. Proto snad také ona moje stimulační praktika při opožděném vývoji řeči dítěte má své opodstatnění. Osvědčuje se, protože je přirozená a je vlastně jedním z nutných stupňů přirozeného vývoje této lidské funkce.

Na jedné přednášce profesora Hanuše Papouška jsem si také poznamenal jeho myšlenku, že schopnost pohybovat se z místa čili lokomoce dítěte je relativně opožděná, a to proto, aby se mohlo dříve naučit řeči, k níž je třeba tak intimního kontaktu s někým dospělým. To se mi zdá velmi výstižné a dobře přijatelné. Jen bych to pořadí důležitosti trochu přestavěl.

Nemyslím si totiž, že by se vývoj pohyblivosti musel opožďovat kvůli pomalému vývoji řeči. Tělesná pohyblivost a zvláště ta, jež umožňuje pohyb z místa, je jistě něco vývojově staršího, hlubšího, základnějšího a nutnějšího než vývojově mladá řeč. Proč by moudrá Příroda měla v plánu zrovna něco zdržovat? To spíše bylo v jejím plánu předsadit tělesné pohyblivosti člověka citovou vázanost neboli onu intimitu, která je také jednou z podmínek pro zdárný vývoj řeči. Prostě, aby dítě dříve bylo k někomu vázáno, aby dříve mělo strach z cizích lidí a neznámých věcí, aby dříve poznalo "své lidi" jakožto dárce jistoty, než mu jeho nohy umožní, aby někam uteklo a ztratilo se. Řeč, zdá se mi, vstupuje do tohoto děje až ve druhém sledu. Potřebuje k svému vývoji intimní kontakt s dospělými lidmi, potřebuje, aby lidé měli o své dítě bytostný zájem - ale tento intimní kontakt a bytostný zájem se navozují už dávno před tím, než dítě začne nějaké slabiky vyslovovat a dávat "svým lidem" příležitost, aby na to svou řečí reagovali. *Jakkoliv je řeč velevýznamná lidská funkce, není po mém soudu primárním a určujícím vývojovým činitelem. Je - domnívám se - až jakýmsi vrcholem onoho stvořitelského díla, jímž se psychická výbava člověka formovala do své dnešní podoby. A vrchol stojí zpravidla na nějakých základech a na nějaké stavbě.*

Řekl jsem na začátku, že je to troufalost pouštět se do úvahy na téma "řeč". Teď na konci se mi to jen znovu potvrzuje. A tak znovu prosím, ať mi to laskavý čtenář promine. Tento esej jsem psal totiž z větší části pro sebe, abych si sám nějak své poznatky a své dohady utřídil. Teď vidím, že si s tím budu lámat hlavu dál. Útěchou je mi jen to, že si ji se mnou i beze mne dál bude lámat celá spousta psychologů - a to asi ještě hodně dlouho.

## Literatura

- Čapek J. B.: Záření ducha a slova. Praha, Vilímeček 1948.
- Eisenberg R. B.: Auditory Competence in Early Life. Baltimore, University Park Press 1976.
- Eisner P.: Chrám i tvrz. Praha, Podroužek 1946, Lidové noviny 1992.
- Eisner P.: Rady Čechům jak se hravě přiučit češtině. Praha, Odeon 1992.
- Matějček Z.: Dyslexie. 2. vyd. Praha, H+H 1994.
- Papoušek H., Papoušek M.: Intuitive Parenting: A Dialectic Counterpart to the Infant's Integrative Competence. In: J. D. Osofsky (red.): Handbook of Infant Development. 2. vyd. New York, Wiley 1987.
- Papoušek H., Papoušek M.: Stimmliche Kommunikation im frühen Säuglingsalter als Wegebereiter der Sprachentwicklung. In: H. Keller (red.): Handbuch der Kleinkindforschung. Heidelberg, Springer 1989.
- Žlab Z.: Problematika dyslexií a dysortografií ve výchově a vzdělávání. In: Logopedie ve výchově a vzdělávání. Praha, SPN 1961.

## Úzkost

---

Smiluj se nade mnou, Hospodine,  
chřadnu, Hospodine, uzdrav mne,  
vždyť kosti mé se chvějí děsem.

### Žalm 6

Z hlubin bezedných tě volám,  
Hospodine.

### Žalm 130

Nenašel jsem nikde jinde tak naplno vyjádřeno to, čemu bychom dnes řekli existenciální úzkost - onen základní lidský pocit člověka při jeho pobytu na této zemi (jak o tom mluví mnozí dnešní filozofové) či snad ještě lépe řečeno, při jeho vrženosti do světa, jak to dále upřesňují někteří jiní. A že to dovedl tak zřetelně vyslovit žalmista už před dávnými věky, to nám jen říká, že to vskutku není novodobá vymyšlenost, nýbrž něco trvalého, hlubokého a podstatného.

Ale nechme o tom raději promluvit Ladislava Hejdánka (1992), tvůrčího žáka profesora Jana Patočky. Když líčí, jak se člověk z původní přírodní bytosti stal bytostí ne-přírodní schopnou reagovat na složitosti světa i sám na sebe, praví toto: *"Člověk se tedy stal znejistělou bytostí, a zároveň se k této své nejistotě vždy znovu vztahoval. Pouhé znejistění se prohlubovalo a přerůstalo v úzkost a někdy až děs. Protože žádná bytost nemůže žít v trvalém strachu, tím méně v narůstající úzkosti až děsu, docházelo od počátku celého znejistění či spíše postupného znejistování k dvojímu typu korigujících reakcí na tuto situaci a s ní spjatou tendenci. Jeden typ reakcí byl prostě něčím jako psychickou brzdou, zapomínáním ve sféře toho, nač nechceme myslet a co nechceme vědět. ... A pak tu byl druhý typ, který měl dynamičtější povahu a s ní i vnitřní tendenci se dále rozvíjet: šlo o světodějný pokus čelit situaci drtícího znejistění zulaštním druhem pospolitosti, tedy prohloubením sociálních vazeb zejména*

*prostřednictvím slova, tedy jazykovým sepětím s jinými lidmi, dokonce s lidmi již nežijícími."*

Člověk, abych parafrázoval Hejdánka a mnohé jiné, platí za své odtržení od přírody právě úzkostí. Nebojí se už tolik přírodních sil, nebojí se konkrétního nebezpečí - má ale nejistotu sám v sobě. Poznává, že se nachází v časovém rozpětí mezi minulostí a budoucností. Nemůže se utéci do bezpečí zvířecích pudů a instinktů. Úzkost je daň, kterou platí za dar rozumu, za dar citu, ba i za dar lidského společenství (neboť nakonec se nejvíce bojíme ani ne tak sami o sebe jako o ty naše nejbližší bližní).

Ted', myslím, laskavý čtenář už postřehl, proč právě úzkost je tématem tohoto posledního eseje v naší sbírce. Otevřeli jsme toto téma na samém jejím začátku, dotkli se ho vícekrát uprostřed a zůstalo by tu prázdné místo, kdybychom se mu chtěli vyhnout na konci. Navíc nám Hejdánkova připomínka "slova" a "jazykového sepětí s jinými lidmi" ukazuje, že tu jde o jistou návaznost na esej předcházející.

Úzkost je něco tak lidského, že se s ní kdekerý myslitel zabývající se věcmi lidskými musel nějak vypořádat. Potýkal se s ní také kdekerý psycholog, psychiatr, psychoterapeut - od velikánů až po řadové pracovníky. Řečeno a napsáno toho bylo nepřehledně a já si samozřejmě nemyslím, že bych k tomu mohl něco originálního přidat. To jediné, co bych zde rád udělal, je ilustrovat věci známé některými poznatky a zkušenostmi z klinické a poradenské praxe. Zdá se mi totiž, že všechno nějak pozoruhodně zapadá do sebe.

Vzpomeňme si, prosím, že člověk se už od pravěku vyvíjel jako "nošenec" a že když na jeho mládě přišlo nějaké nebezpečí (tedy něco neznámého, čemu to mládě nerozumělo), dovedlo toto mládě vydat znamení, které neomylně přitáhlo "jeho" dospělého člověka či lidi (matku, otce, ženy, muže, a jak dnes víme, i starší děti), aby je odnesli do bezpečí. Na jeho projevenou úzkost dodnes "musí" lidé kolem něho reagovat svou úzkostí. Zbavit se v takovém případě své úzkosti znamená zbavit dítě jeho úzkosti - čili dopřát mu pocit bezpečí a jistoty. Lidská náruč se tedy stala dítěti hlubinou bezpečí a ochranou před úzkostí. Na tomto principu se zřejmě nic nemění od dávných věků do dneška. A bylo by jen dobře, abychom to vzali nejen na vědomí, ale vskutku i za své!

Připomeňme si znovu, že *dítě do lidského světa vstupuje s vřavou, která mu od začátku umožňuje styk s lidským světem a vázanost k "svým" lidem*. Existují tu předpoklady pro vývoj řeči, je

tu mimika, je tu citový vztah, je tu roztomilost dítěte i jeho bezbrannost atd. I pra-dítě se rodilo do mateřské náruče. A nepochybují, že tomu tak bude po celou dobu, co budou lidé lidmi.

Specifický citový vztah k mateřské osobě a specifický strach z cizích lidí se u dítěte v plné síle objevuje zpravidla v druhé polovině prvního roku. Docentka M. Vágnerová (1993), která nad jiné rozumí dětem se zrakovým postižením, uvádí, že u nevidomých dětí k tomu dochází později. Nestačí tedy jen kontakt sluchový, hmatový, pohybový - je k tomu třeba smyslů všech, přičemž zrakem dítě kontroluje své okolí zřejmě nejúčinněji. Aby dítě dosáhlo v náležitě vývojové době takového vývojového stupně, jakým je citová vázanost k mateřské osobě a nedůvěra k osobám cizím, musí dojít k souhře podnětů jednak vysílaných dítětem i matkou, jednak přijímaných jedním i druhým. Na druhé straně nás poznatek docentky Vágnerové ujišťuje, že i když jeden smysl dítěte (a stejně tak je tomu v případě jeho dospělého vychovatele) vypadne z oné souhry, není všechno ztraceno. Jenom cesta k onomu vývojovému stupni je delší a svízelnější. Tedy o důvod více, abychom více poznávali a více pomáhali.

Říká nám to však ještě něco víc. Panuje totiž stále představa, že děti postižené nějakou smyslovou vadou (vrozená slepota nebo hluchota jsou zde jen prototypem všech postižení smyslových, tělesných a mentálních) se mají od začátku učit a jen učit. Rodiče jsou samozřejmě pronásledováni úzkostí z budoucnosti, přičemž škola a školní vzdělávání hraje v této úzkosti podstatnou roli. Jenomže, jak vidíme, to podstatné se děje mnohem dříve - ba dříve, než na to sami postižení rodiče pomyslí. Mnohem dříve je pro dítě životně důležité, aby nabylo jistoty ve vztahu ke "svým" lidem, aby mělo příležitost poznávat, kdo, kdy a jak je schopen zbavit je úzkosti, aby mělo spolehlivé citové základny, na nichž teprve později vyrůstá chuť učit se a pak i schopnost učit se.

V eseji o Zajištění jsem se snažil vyložit, že za normálních okolností vázanost k mateřské osobě předbíhá vývoj pohyblivosti, který umožňuje dítěti z bezpečí utéct. Víme od profesora Hassensteina, že mnohá zvířata jsou od malička nadána schopností opačnou, totiž sama utéct do bezpečí. Ta ovšem nepotřebují mateřskou náruč, i když neméně než mláďata lidská potřebují mateřskou pomoc a ochranu, avšak jinými způsoby. Jejich pohyb z místa není podmíněn vztahem k dospělým příslušníkům svého rodu. V lidském rodu máme však případy jiné, a to zřejmě zá-

važnější a bolestnější, než jsou děti se smyslovými poruchami, jež sleduje docentka Vágnerová.

*U dětí nevidomých nacházíme zdržení vývoje. U dětí vyrůstajících od začátku "bez lásky mateřské", což znamená bez citového vztahu dospělých k nim, nacházíme však narušení přirozeného sledu dějů. Žádná vázanost, žádný citový vztah k někomu, žádná úzkost z cizích, a přitom vývoj pohyblivosti nezdržen a neomezen! Takové dítě jde ke každému, vletí do každé otevřené náruče, která se nabídne, nemá odstup, nemá ostych, nemá zábrany - a ovšem ani nemůže znát, co je to věrnost, spolehlivost a podobné společensky důležité vlastnosti. To není statečnost, to není asertivita (jak by se dnes moderně řeklo) - to je "nevázanost". To je důsledek toho, že dítě mohlo (či bylo nuceno) utéct a vydat se na vlastních nohou za poznáním světa dříve, než je měl někdo rád a než mohlo pocítit úzkost z nelásky.*

Když takovéto děti přijdou z kojeneckého ústavu nebo z dětského domova (pokud neměly to štěstí, že tam lásku "svých" lidí poznaly) do rodin adoptivních nebo pěstounských až ve druhém či ve třetím roce nebo dokonce ještě později, pak je nutně tato nová rodina v situaci výchovy nikoli normální, přirozené, osvědčené a zaběhané, nýbrž výchovy nápravné či léčebné. Teď je třeba teprve dodatečně dodat dítěti to, co mělo přijít už kdysi v kojeneckém věku, totiž onu citovou vázanost k mateřské osobě.

Jak to udělat? To nevím. Recepty ani učebnice na to nejsou. Jen vím, že např. matky-pěstounky v našich dětských vesničkách a mnozí pěstouni, matky i otcové, kteří přijímají více cizích dětí do své péče, tohle dovedou výborně. A musím hned dodat, že právě s tímhle mívají dosti obtíží rodiče adoptivní, kteří třeba léta na dítě čekali, po dítěti toužili a když je nyní dostali, zaplaví je přívalem své přízně, nadšení, lásky, obdivu - a dítě se začne bránit - a je zle. Nebylo připraveno něco takového vnímat, takže tento nápor přijímá jako útok na své dosavadní "já". Adoptivní rodiče si nebyli vědomi toho, že dostali dítě, které si schopnost utéct osvojilo dříve než mít někoho rádo.

Na těchto poznacích zakládám také své obecné doporučení, *aby dítě, které je svými rodiči opuštěno, nebo které s velkou pravděpodobností ve vlastní rodině nebude moci vyrůstat, nebo jehož se vlastní matka dobrovolně vzdává (a mnohdy je to velice žádoucí a je to dokonale odpovědný a statečný čin takové ženy), přišlo do náhradní rodiny, tj. adoptivní nebo pěstounské, v první polovině prvního roku, ba pokud možno už před jeho prvními*

*úsměvy, což je před koncem druhého měsíce.* Nejsm dnešní, abych nevěděl, jak těžké je něčeho takového dosáhnout a jaký nadlidský výkon to je přimět soudce, právníky a zákonodárce k pochopení, že čas dítěte a čas dospělého je něco podstatně jiného. Ale kdybych nebyl optimista i v této věci, asi bych to tady ani neřikal. Chce to ovšem soustředěnější tlak na ta pravá místa.

V této spojitosti se mi derou do paměti některé vzpomínky, které, myslím, mohou celou věc trochu ilustrovat. Zmínil jsem se o SOS dětské vesničce. Zde je jedna pozoruhodná historie:

Do jedné rodiny, kde už žilo více dětí, přišla nová holčička asi čtyřletá. V prvním týdnu byla posmutnělá, odtažitá, "bez života". Zdálo se, že cesta k jejímu zapojení do rodiny bude dlouhá a obtížná. Matka-pěstounka však udělala jednu věc - vzala ji k sobě na noc do postele. A co se nestalo! Děvčátko se k ní celou noc tisklo, přesvědčovalo se o její blízkosti, tulilo se jí do náruče - nespalo, jen si užívalo této mateřsko-dětské intimity. Pěstounka samozřejmě také nespala. Ráno však toto dítě vstalo jako vyměněné - bylo to prostě dítě této matky-pěstounky. Vzalo ji za svou. Nabylo jistoty, že konečně něčí je. Že má někoho, ke komu se může utéci v čase úzkosti. A tak tomu bylo i nadále.

Vzpomínám na jiný případ. V jiné rodině ve vesničce bylo už sedm dětí, které shodou okolností byly všechny sourozenci. Nejlépe se přizpůsobily ty nejmenší, pak ty nejstarší (ty už více rozumově) a nejhůře ty prostřední, kterým bylo 7-8 let. U jednoho děvčete šlo o zvláště úporný zápas. Jak se měla přesvědčit, že tato nová maminka je vskutku její, že je trvalá a že má o ni zájem? Nedovedla to jinak než negativně - dělala to nejhorší, co si mohla vymyslet, jen aby se maminka musela nějak vůči ní projevít. Očekávala samozřejmě tresty a pohlavky - ale kéž by! - to by byl projev zájmu. Pěstounka však vydržela, i když to bylo takřka nad lidské síly. Pak přišel do rodiny ještě malý bratříček. Toho pěstounka musela krmit ještě z lahve. I vzpomněla si tato holčička, že také musí být krmena z lahve. A když i toho dosáhla, usmyslila si, že nebude vůbec jíst. I to matka přijala. Jen řekla: "To víš, milá Aničko, já tě mám ráda - a když ty nebudeš jíst, tak já taky nebudu jíst - a umřeme spolu!" A nejedla. (Najedla se v noci, až když všichni spali.) Holčička vydržela dva dny. Byla to boubelinka a jídlo měla jinak ráda - byl to výkon úctyhodný. Ale tady nastal zlom. Tady konečně nabyla jistoty, že na novou matku je spolehnutí. Že nešlo o nějaký odpor vůči matce, ale o tuto jistotu, to dobře ukazovaly její kresby. Na těch totiž byla

vždycky celá rodina, ale ona sama stála vždy matce nejbližší a byla skoro tak velká jako ona. Postupem doby, jak jistoty přibývalo, rychle ubývalo onoho provokativního chování a v kresbě se vzdálenost mezi ní a matkou zvětšovala, až se nakonec všechno promíchalo a celá rodina čekala na příchod dalšího malého bratříčka v kočárku.

Napadá mne vždycky také, v čem že je úspěšnost metody "pevného držení" či "pevného objetí" paní Jiřiny Prekopové. Dítěti nejistému, úzkostnému, ať už se to navenek projevuje provokacemi nebo depresí nebo strachem, se vlastně vnucuje obrana proti úzkosti v té nejzákladnější (svým způsobem nejpřírodnější) formě. A dělá se to tak dlouho a tak vydatně (a ovšem i takticky), až to dítě přijme. Pak už se nemusí bát, ani se nemusí vztekat, ani provokovat, ani být svévolné a "nevázané".

Ještě jedno pozorování tady patří k věci a mnozí čtenáři mi je asi potvrdí z vlastní zkušenosti. Představte si dítě ve věku předškolním. Přijede hodná teta nebo babička na návštěvu, dítě chce být pořád s ní, dívá se na ni se zalíbením, chce s ní spát atd. Matka už začíná žárlit... A teď se dítěti něco stane, uhoď se do kolena nebo si rozbije hračku nebo se lekne - je mu zle. A ke komu běží pro útěchu v takové chvíli? Ne k hodné tetě, ale k mamince - k té, na kterou, jak se zdálo, před tím zapomnělo. Chvilku úzkosti spolehlivě prozradí, ke komu má takové dítě citový vztah, kdo je mu dárce jistoty, kdo je vskutku "jeho". Ba dokonce by se dalo podle toho určovat, kdo je v jeho okruhu osobou číslo jedna, číslo dvě, tři či kým ještě vezme zavděk, když je zle.

A teď si, prosím, představte, jak to dopadá, když dítě nemá nikoho, kdo by je úzkosti zbavil, ke komu by se uteklo ve chvíli tísně, bolesti či strachu? Jak je tedy důležité, aby někoho takového našlo - či abychom mu my někoho takového našli.

Vyšli jsme ze studie Ladislava Hejdánka. Pojímá vývoj lidstva jakožto obranu proti úzkosti a dochází k prosociálnímu chování jakožto k plodnému (a to v minulosti i nadále) prostředku, jímž lze tohoto cíle dosáhnout. *Na rozdíl od archaického člověka se předmoderní člověk už neděsil budoucnosti, ale spíše ji s napětím očekával. Nynější postmoderní člověk tuto důvěru v budoucnost zase ztrácí. Není však podle Hejdánka jiné cesty, než aby se jí znovu přestal bát.* Vzpomeňme si, prosím, že i Jaroslav Madlafousek dochází k prosociálnímu chování jakožto k vývojové nutnosti i perspektivě, a to z východiska docela jiného, tj. paleopsychologického (což znamená zkoumání psychiky pradávne-

ho lidstva). A tohle dále, po mém soudu, pozoruhodně zapadá do toho, co jsem si mohl odvodit ze sledování vývoje dítěte v rodině i mimo rodinu, v podmínkách příznivých i nepříznivých.

Člověk se zkrátka ocitá v takové životní situaci, že musí s druhými vyjít. Byl na to připravován ve své fylogenezi čili ve vývoji svého rodu a je k tomu nadán ve své ontogenezi čili ve vývoji jedince. Je to přírodní nutnost i životní perspektiva! Z toho si sám pro sebe vyvozuji závěr, že snažíme-li se ve výchově posilovat v lidském jedinci, v lidských skupinách, v národních i nadnárodních společenstvích myšlení a jednání prosociální, nesobecké, vůči druhým chápavé a vstřícné, máme vlastně velkého spojence v samotné lidské přirozenosti. Nejsme tedy ve slabé pozici, nýbrž naopak v silné - jen bychom to měli vědět.

Sám pro sebe jsem se to pokusil vyjádřit asi takto: *"Kdo sleduje život, může poznat, že ti dobří mají převahu - jenomže problém je v tom, že to nevědí."*

Tak zvané "zlo" je hlučné a hodně viditelné, ale jeho převaha je pouze zdánlivá. Věřím, že i dočasná - i když ten čas tady představují spíše tisíciletí než staletí. Bohužel, co je v budoucnosti, to se dokázat nedá - to je přístupno jenom víře. A tady jsem tedy věřící.

Začal jsem tuto úvahu citátem z Žalmů. Když jsem tak učinil, hned mne napadlo, kolikrát že se v evangeliích a v epistolách opakuje slovo "nebojte se" a že celé evangelium je vlastně "radostná zpráva" - zpráva o tom, že se nemusíme bát, protože je tu ta nejmocnější opora proti úzkosti. Je poznatelná a přijatelná vírou. Ale že je mocná a nejmocnější, o tom svědčí mnohé - ne mnohé věci, ale mnohé životy! Píši tuto úvahu právě o Vánocích, kdy zaslechnou i lidé k vánoční zvěsti nepřipravení a nenaladěni ona osvobozující slova "Nebojte se, neboť aj zvěstují vám radost velikou, kteráž bude všemu lidu!"

Mám zato, že i tato čtvrtá oblast, oblast náboženská, přidává nové světlo tomu, co jsme se snažili odvodit ze zdrojů docela jiných a čemu jsme se snažili porozumět na třech "vědeckých" rovinách předchozích. Ano, *životní radost a překonání životní úzkosti spolu souvisí. Radost je přirozený následek osvobození od každé úzkosti, od té malé, každodenní, i od té velké, existenciální. Je tedy neméně lidská než úzkost, neméně dávná, hluboká a bytostná.*

Nakonec mě nenapadá už nic než obměna citátu z Fráni Šrámka: "A radost budíž pochválena!"

*Literatura*

- Hejdánek L.: Filozofie a víra. Praha, OIKOYMENH 1990.
- Hejdánek L.: Úzkost jako archaický relikt. In: Růžička J. (red.): Psychoterapie I. Praha, Triton 1992, s. 25-29.
- Kalina K., Hubálek S., Matějček Z., Šturma J.: Křesťanství a psychologie. Praha, Křesťanská akademie 1992.
- Koluchová J.: Psychický vývoj dětí v pěstounské péči. Praha, MPSV ČR 1992.
- Mrkvička J.: Základy psychoterapie a hermeneutika. In: Růžička J. (red.): Psychoterapie I. Praha, Triton 1992, s. 63-82.
- Vágnerová M.: Variabilita a patologie psychického vývoje. Praha, Univerzita Karlova 1993.

# ZDENĚK MATĚJČEK

---

## Co děti nejvíc potřebují

ESEJE Z DĚTSKÉ PSYCHOLOGIE

Obálku a grafickou úpravu navrhl Karel Šejna.  
Fotografie na obálce Vojtěch Vlk.  
Vydalo nakladatelství Portál  
jako svou 140. publikaci.  
Praha 1994.  
Výtvarná redaktorka Markéta Salvetová.  
Odpovědný redaktor Václav Urban.  
Sazba Adalbert Praha, s.r.o.  
Výroba Ing. Rudolf Mates.  
Tisk Česká typografie a. s.  
Vydání první.

RÁDCI PRO RODIČE  
A VYCHOVATELE



Nakladatelství PORTÁL, s.r.o.

Klapkova 2

182 00 PRAHA 8

nabízí

**J. Hederer**  
**ŽIVOTNÍ PROSTŘEDÍ A VÝCHOVA**

Autor ukazuje vychovatelům cestu, jak vést děti k ekologické zodpovědnosti pomocí jejich prožitků a zkušeností. Na příkladech ukazuje nutnost spojení citového vztahu k životnímu prostředí se všeobecnými znalostmi. Určeno pro výchovu dětí do 8 let.

brož., 48 str., 39,- Kč

ISBN 80-85282-88-7

**B. Badegruber, F. Pirkl**  
**PŘÍBĚHY POMÁHAJÍ S PROBLÉMY**

Čtenář najde v knize návod, jak pomocí pohádkových příběhů řešit problémy při výchově. Součástí knihy je i metodický návod, jak jednotlivé příběhy číst, vyprávět a hrát. Kniha je vhodná především pro rodiče menších dětí a pro učitelky a vychovatelky v mateřských školách.

brož., 104 str., 65,- Kč

ISBN 80-85282-90-9

**P. Piňha, Z. Helus**  
**NÁVRH POJETÍ OBECNÉ ŠKOLY**

Publikace přináší základní informace o obecné škole jako jedné z cest k transformaci I. stupně školní docházky. Vysvětluje, v čem je těžiště výchovy dítěte ve škole a v čem jsou výhody pojetí obecné školy v tomto procesu.

brož., 32 str., 15,- Kč

ISBN 80-85282-65-8

**kol. autorů**  
**NÁVRH UČEBNÍCH OSNOV  
OBECNÉ ŠKOLY**

Nezbytná pomůcka pro každého učitele na I. stupni obecné školy. Pedagogovi předkládá pro jednotlivé předměty charakteristiku cílů, ilustrativní a metodické příklady a časovou dotaci jednotlivých předmětů

brož., 196 str., 65,- Kč

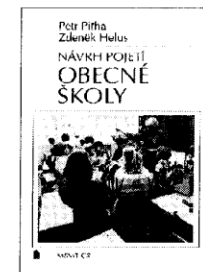
ISBN 80-85282-51-8

**B. Badegruber**  
**OTEVŘENÉ UČENÍ VE 28 KROCÍCH**

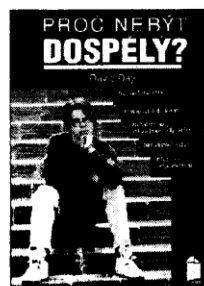
Kniha zkušeného rakouského pedagoga je praktickou příručkou k zavádění nové formy výuky - tzv. *otevřené školy*. V knize je shromážděna řada zkušeností, příkladů a návodů pro didaktické hry, výrobu pomůcek, plánování v otevřené škole, atd.

brož., 120 str., 75,- Kč

ISBN 80-85282-76-3



tel: 02 - 66 41 52 16  
84 11 20  
fax: 02 - 66 41 49 54



**D. Day**  
**PROČ NEBÝT DOSPĚLÝ**

Autor rozebírá z různých pohledů období dospívání, jak se z dospívajícího stává dospělý a co k tomu může říci psychologie, jak se dospívání odráží ve zvycích různých kultur a jak je hodnotí různá náboženství. Dospívající mládeži je příručka dobrým rádcem, vychovatelům pak vhodným pomocníkem.

brož., 32 str., 24,- Kč

ISBN 80-85282-72-0

**M. Cooling**  
**MÁM VZTEK**

Vzteky je cit, se kterým se musí každý vyrovnat a naučit se jej zvládat. Příručka rozebírá jeho příčiny i cesty, jak mu nepodlehout. Odpovědi na problémy podává z hlediska sociálního, morálního i psychologického. Kniha je určena především dospívající mládeži a jejím vychovatelům.

brož., 32 str., 24,- Kč

ISBN 80-85282-71-2



**D. Day**  
**KDE SE TO V NÁS BERE**

Kniha pomáhá čtenáři najít odpověď na otázky o vině a temnotě v našem nitru i ve světě. Všechny aspekty tohoto problému rozebírá z roviny ryze osobní až po rozměr společenský, mravní a náboženský. Příručka je napsána jazykem přístupným zejména dospívající mládeži.

brož., 32 str., 27,- Kč

ISBN 80-85282-84-4

**L. Smithová**  
**SMRT - KONEČNÁ STANICE?**

Zdá se, že smrt byla zcela vypuštěna ze všedního života. Rozhovor o ní nás přivádí do rozpaků. Přitom však jednou potká každého... Proto bychom o ní měli přemýšlet již nyní a snažit se zjistit, co si o smrti myslí jiní a co o ní napsali. Knihu ocení nejen dospívající mládež, ale i její vychovatelé.

brož., 32 str., 27,- Kč

ISBN 80-85282-85-2

**Z. Matějček**  
**O RODINĚ VLASTNÍ, NEVLASTNÍ A NÁHRADNÍ**

Autor o této knize říká: "Rok 1994 byl OSN vyhlášen mezinárodním rokem rodiny. Rád bych tomu také něčím přispěl. Věřím, že rodiny vlastní a úplné v ní najdou povzbuzení, ty neúplné a nevlastní snad i nějaké poučení. Neúplné a nevlastní rodiny mají asi poněkud obtížnější situaci. Domnívám se, že na problémech těchto rodin snáze pochopíme základní potřeby rodinné výchovy".

brož., 112 str., 55,- Kč

ISBN 80-85282-83-6

**Z. Matějček**  
**PO DOBRÉM NEBO PO ZLÉM?**  
**O výchovných odměnách a trestech**

Kniha jednoho z našich nejznámějších dětských psychologů o tom, jak ve výchově uplatňovat odměny a tresty s cílem vychovat z dítěte harmonickou osobnost. Autor v této knize zůročil své letité zkušenosti podepřené trvalým výzkumem.

brož., 112 str., 49,- Kč

ISBN 80-85282-00-3

